नं: १११-घ
काशिकावृत्तिटीका
पदमञ्जरी चतुर्थाध्यायस्य
द्वितीयपादः
पत्राणि २३

नं० १११-घ

काशिकावृत्ति टीका पदमञ्जरी चतुर्थाध्यायस्य द्वितीय
२ पाद =

पत्राणि २३

नं० १११

२३ पत्राणि

व्यकर्णा पदमंज्जरी

९०

नं. ११९६
काशिकावृत्तिटीका
पदमञ्जरी
पत्र सं. २५

प:म० ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ तेन रक्तं रागात् ॥ ॥ रंजिरयमस्त्र्यामिष्वंगे भोजने रक्त इति चाभिधानाद्विशेषे रक्तो गौः लोहित इत्य
१ र्थः । अभिशुक्लस्य वर्णान्तरापादने रक्तः पट इति तत्राद्ययोरर्थयोर्ग्रहणे रूपेणाकांतायां रक्तः कोपेन रक्तं मुखमित्यत्रापि प्राप्नो
तीति मन्यमानः उत्तरीयमर्थमाश्रित्याह शुक्लस्येत्यादि एतत्त्वाभिधानस्वभावाल्लभ्यते । रज्यतेऽनेनेति राग इति घञि च भावक
रणयोरिति नलोपः । भावसाधनस्तु रागशब्दो न भवति न हि रंजनक्रियैव रंजनक्रियायाः करणं भवति । रागविशेषणादिति
इति स्वरूपग्रहणं तु न भवति । उत्तरत्र लाक्षादीनां रागग्रहणे न विशेषणाद्रागात् । रागादिति किमिति । अनभिधानादेव कृतेर्वा
चिन्तो न भविष्यति । देवदत्तेन वस्त्रमित्युक्ते स्वस्वामिभावस्यैव संप्रत्ययादिति प्रश्नः । लक्षणैकशरणो नैतत्प्रतिपत्तुमर्हतीत्य
तरं कथमिति । अन्यद्वर्णान्तरमापादितमिति प्रश्नः । उपमानादिति । रूपसादृश्यनिमित्तात् ॥ ॥ लाक्षारोचनाशकलक
र्दमाट्ठक् ॥ ॥ शकलकर्दमयोर्ग्रहणं किं दर्शनात्तस्य वैपरीत्ये पः नील्या इति अण्विधिविशेषो नीली । अथवा धनार्थवचने नीलशब्दस्तस्य
रागशब्दवादेव नीलीरक्तं वस्त्रं सिध्यति । पीतादिति । रागविशेषवाची पीतशब्दः इदमपि वचनमगाधनार्थमेव स्वार्थिके क रम १
प्रत्यये पीतरक्तं पीतकं शब्दो रागवचनो वस्त्रे लभ्यते ॥ ॥ नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ॥ इह पारमर्षीः कालं क्रियामानमिच्छंति

कल३

:ग्रहयोक्तं स्यादित्यग्रहणं नक्षत्रपरिस्पंदमथापरे। भिन्नमाहुर्निमेषादेः कालं कालविदो विदुरिति। वैशेषिकास्तु द्रव्यमाँशभ अखंडं तं च
व्यापारव्यतिरेकेण कालमन्ये प्रचक्षते। नित्यमेकं विभु द्रव्यं परिमाणं क्रियावतामिति द्वयोरपि दर्शनयोर्नक्षत्रेण कालस्य योगो
न संभवति। किं कारणं। व्याप्तिपूर्विका प्राप्तिर्योगः कालविशेषावधारणार्थो हि लोके योऽर्थादिशब्दप्रयोगः एवं विध एव च योगः
। कालविशेषावधारणाहेतुर्भवेन्न व्यपदेशाय द्वयोरपि नक्षत्रकालयोर्नित्यत्वात्कालस्य सर्वगतत्वान्न कदाचिद्योगः। क्रि
यापदेऽपि नक्षत्रगत्यायाः क्रियायाः कालाख्यायाः समवायलक्षणो हि योगो व्यभिचाराद विशेषणं स्यादिग्गताया रूपसं
भवाद विशेषणं पदिति यथा कथं चिद्योगः तदा व्यभिचाराभावः न हि सोऽस्त्यहोरात्रः यः पुष्येण न युक्तः। तस्मान्नक्षत्रेण युक्तः का
ल इत्ययमनुपपन्नो निर्देशः। कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः। नक्षत्रादेर्युक्तात्तद्युक्ते काले प्रत्ययविधानं युक्तं लोपश्च पुष्येण यु
क्तश्चंद्रमाः पुष्ययुक्तः पुष्ययुक्तेन युक्तः कालः इति पुष्ययुक्तशब्दाच्चंद्रमसि वर्तमानात् प्रत्ययः युक्तशब्दस्य च लोपः पौषी रा
त्रिः पौषमहः एवं सर्वं तत्र युक्तवद्भावे दोषः। मघायुक्त शब्दात्प्रत्यये क्रियमाणे तस्य लुपि मघा इति स्त्रीत्वबहुत्वे न सिध्यतः युक्तस्येव तु चं
द्रमसो लिंगवचनप्रसंगः। अथ तेन नक्षत्रवृत्तिना एव प्रत्ययो विधेयः नत्वत्तयोर्योगः संभवतीति मघा एवं तिकं पुनरिति। न चंद्रमसैव योगे
पुष्यादीनां नक्षत्रताज्योतिर्मात्रवचनत्वान्नक्षत्रशब्दस्य येन पुष्यादीनामादद्धिकी नक्षत्रता चंद्रमसा योगे भवतीत्याहुः॥ तेषामयं पक्षो युग

पृ.म० २

पत्रः।पुष्यादिसमीपस्थ इति।मुख्यार्थासंभवे गौणस्याप्यग्रहणमपि भवति।तत्र मघादयः शब्दाः अपरिमितः स्वलिंगसंख्या एव चंद्रमसि वर्त्तन्ते
पद्यामंत्रादयः पसमंचान्त्रिपसः शेषेपि तेन पुष्ठेन युक्तवद्भावविषयेपि दोषाभावः।पुष्यसमीपस्थेन चंद्रमसा युक्त इत्यर्थ इति।यद्यपि चंद्रम
सा कालस्य योगो नित्यः चंद्रमसो नित्यत्वात् तथापि पुष्यसमीपस्थेन तु कादाचित्कः पुष्यसमीपस्थतायाः कादाचित्कत्वात्।पौषीति॥ सू
र्यतिष्येत्यादिना यलोपः॥ ॥ लुबविशेषे॥ ॥ पद्यद्विशेषे लुब्भवति इहापि प्राप्नोति पौषी रात्रिः पौषमहरिति।अत्रापि यद्यप्यो वे
ति विशेषो न गम्यते अथ रात्रिरहरिति विशेषावगमाय तदाप्यस्य निषेधो भवति इहापि तर्हि न स्यात् अद्य पुष्यः तिष्यः कृत्तिका इति अथ
वादिविशेषावगमाय न पुष्येणायसमश्नीयादित्यादावेव तत्स्यात् यत्र मनागपि विशेषावगमः।अत्र आह न चेदित्यादि।रात्र्यादिरि
बो५ त्यादिशब्देनाहर्मुहूर्तादेरुपसंग्रहः।विशेषोऽभिधीयत इति।प्रत्ययान्तेन।एतदेतदवस्थाप्य यतिपतानाणिति।किंपांसुका लोन इन्द्रेणयु
ज्यत इत्यत आह अहोरात्र इति।षष्टिनाडिकात्मक इत्यर्थः।यावंतं हि कालमेकस्य नक्षत्रस्य समीपे चंद्रमा वर्त्तते तदेवं यावन्न कालो न
क्षत्रेण युज्यते तस्य सर्वस्य प्रत्ययांतेनाभिधानमविशेषजदेकदेशस्याभिधानं विशेषः।एतत्तु प्रत्ययांते तु प्रवेशात् अत्र रंगवाद्वल्म
ते प्रसज्य प्रतिषेधस्यापंजेन पौषो होरात्र इत्यत्र समुदाये नापि प्रतीयमानोवयवद्वयात्मकः प्रतीयत इति तदाप्यस्य प्रतिषेधो भवति राम
इह पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पौषी मघाभिर्माघी त्यादौ लुप्प्राप्नोति।ज्ञापकात्सिद्धं यदयं विभाषा फाल्गुनी श्रवणा कार्त्तिकी चैत्रीभ्य २

इति निर्दिशति तत्ज्ञापयति न पौर्णमास्यां लुब् भवतीति श्रवणाशब्दात् अनुभवति श्रवणा कार्त्तिकीति निर्देशाद् एवं कथं तर्हि श्रावणं पौर्णमास्या
मिति अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति ॥ ॥ संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्यां ॥ ॥ विशेषार्थोयमारम्भ इति । ननु संज्ञायां नियमार्थः । वि
धिसंभवे नियमायोगात् श्रवणा कार्त्तिकीत्य संज्ञायामपि लुप् प्रदर्शनात् । लुपि युक्तवद्भावः कस्मान्न भवतीति । श्रवणारात्रिरित्यत्र ०
। निपातनादिति ॥ ह्रस्वत्वं प्रत्ययलक्षणेन न भवति श्रवणयोः कारणं इ विवर्त्तिज्ञानात् ॥ ॥ द्वन्द्वाच्च ॥ ॥ नक्षत्रग्रहणमनुवर्त्तते षष्ठ्य
दूय न तस्या विपरिणाम्यते तद्वद्वस्य विशेषणमित्याह नक्षत्रद्वन्द्वादिति । राधानुराधा यारात्रिरिति । एकदेशद्वारेणाराध्यादेर्नक्ष
त्रद्वन्द्वयोगः । राधानुराधीयमिति अघोत्यस्याव्ययस्या लिङ्गत्वेपि सति तद्विशेषणस्य नपुंसकत्वं लोकाश्रयत्वाल्लिंग
स्य । लुप्प्रसङ्गाद्बाधते छ इति न लुप्प्रसङ्गः पुनश्छ प्रत्ययेऽपि प्रतिषेधः लुप्छयोर्युगपत्प्रसंगः । तत्र पादर्शनस्य हि लुप्संज्ञा
तस्य कथं प्रत्यये न सह प्रसंगः तस्मादयमत्रार्थः मध्ये पवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति अनेन मध्यं लुप् णत्र भवतिना
न्यस्य ते नायं छो लुपो विषये प्रयुज्यते ॥ एतदेव लुप् प्रतिबाधकत्वं । पारज्ञादिति यतोऽयं परः तेन लुबस्य न भवति तेन तद्विषयेऽप्य
सौ प्रयुज्यत इति ॥ ॥ दृष्टं साम ॥ ॥ यस्य साम्नो विशिष्टकार्यस्य विषये विनियोगो येन विज्ञातः तत्तेन दृष्टमित्युच्यते ॥ ॥
कलेर्ढक् ॥ ॥ सर्वत्रेति । न केवलमग्नेः सास्यदेवतेत्यस्मिन्नेवार्थे ढक् नापि केवलं दृष्टं सामेत्यत्रैवार्थे कलेर्ढक् अपि तु

पृ॰ म॰ ३ सर्वेष्वेव प्राग्दीव्यतीयेष्वित्यर्थः। संग्रहश्लोके ह्यातेवाप्यशादिष्विवृद्धिविधी प्रोक्ते जातेचाद्विरागिकन्या विधीयतइत्येतेषां प्राप्तः जातेर्येयो द्विर
गाद्विधीयते सदाद्विवर्ततीर्थ्यर्थः ॥ नविद्याया इति। विद्यावाचिनः द्वेकश्रुः भवतीत्यर्थः गोत्रादङ्कवदिति। चाकेयो दृष्टः प्रत्ययः स
3 मर्वैति दिश्यतेन वुंकरणवाहृत्यविहितः तदनेन संख्याकल्पहृगो ष्विप्रस्यायागोत्रचरणाद्वुञित्यस्यपवुञोऽत्रातिदेशः ॥ ॥
वामदेवाद्यड्यौ ॥ ॥ डित्करणं किमर्थमिति यस्येति चेति लोपे नैव सिद्धिं न वाच्यम्। अनयोर्ग्रहणं मा भूदिति वाध्यक्रियमाणो
पि डित्करणो कस्माद्देवान योर्ग्रहणं न भवतीति तन्नाह अननुबंधकेति। अननुबंधकग्रहणे न सानुबंधकस्येति परिग्रहणोऽयं तोर्ग्रहणं य
न भवति एकानुबंधकपरिभाषया तु पदद्वहणोद्यतो महणाभवः। वामदेव्यमिति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण आद्युदात्त एव भव
भवति संग्रहश्लोके अतदर्थ इत्यनेन ययतो ष्यातदर्थइत्येतत्स्वरं लक्ष्यते। नञः स्वरादिति नञाश्रयः स्वरो नञ्स्वरः उत्तरपदा
न्तोदात्तत्वं तस्मिन्विधीयमाने इत्यर्थः ॥ ॥ परिवृत्तो रथः ॥ ॥ चार्मणादिति ॥ ॥ अविति प्रकृतिभावः परिवृत्तो रथ इति तदेकां
तग्रहणायेन परिवृत्तो रथ इत्यदेकान्तश्चेद्भवतीति वक्तव्यं तेन चर्मवस्त्रादावेव भवति इतरथा द्वाबादाव पि प्रसंग इत्याह स
मंताद्वेष्टितइत्यादि। हृरोति तैर्वेष्टनेपरिः सर्वतो भावे। यस्य न कश्चिदवयवइति। वाङ्कल्पाभिप्रायमेतत् न हि च के नेमि राम
प्रभृतयः च मंगाद्विधीयंते नाप्यंतरवयवाः ननु तत्कारी चाय पंपदाहृ [illegible] छान्नेः परिवृत्तइत्तिनद्वेषी च पदाह समंताद्वेष्टित ३

इत्यादि नृपं तत्कारी त्यौपचारिकोयंप्रयोगःपरिवृतइव परिवृतः।। ।।पाण्डुकम्बलादिनिः।। ।।माणवचर्यैनेवसिद्धइतियोहि।। येनपरिवृतः
सतस्योपरिचारोनिहत्त्वर्थमितिपद्ध्येतव्यारभ्येतपरिवृतोरथइतिविवक्षायां पूर्वेणाणासाप्रसज्येत।। ।।द्वैपवैयाघ्रादञ्।। ।।द्वी
पिव्याघ्रयोरिति। विकारेणाणमपिसमानार्थानामेकशेषःप्राप्नोतीतिअत्रांतरज्ञातिभेदेनभिन्नार्थत्वान्नभविष्यतीतिसमाधातव्यं
।चर्म्मणोवरथस्यपरिवारणंसंभवतीतिविकारमात्रेणोतिचर्म्मणीसुखे। द्वीपिव्याघ्रशब्दाभ्यांप्राणिरजतादिभ्योञित्यञ्प्रत्ययःद्वी गृ ४
पिनश्चिल्लोपः।। ।कौमारापूर्ववचने।। ।।अपूर्ववचनइतिअपूर्वशब्दोभाववचनःअपूर्वस्यवचनमपूर्ववचनंतस्मिन्नपूर्ववचने
कस्यपुनरपूर्वत्वंकाविवक्षितत्वादित्यतआहपाणिग्रहणस्येतिएतद्वनिपातनसामर्थ्याल्लभ्यते उभयतइतिअण्प्रत्ययादेतानसिःस्त्रीपुंस
योरुभयोरप्येतन्निपातनमिष्यतेउभयोरप्यपूर्वत्वयोरपूर्वत्वंस्त्रियाएवनपुंसइत्यर्थः।तत्रकौमारेतिस्त्रीपुंसयोःसांरणप्रातिपदिकमा
त्रनिर्देशादवसीयतेउभयोरपिनिपातनमिति ।स्त्रियाएवापूर्वत्वमित्येतन्नुनिपातनबलाल्लभ्यते।अपूर्वपतिमिति।यस्याःस्यागीर्न
केनचिद्गृहीतपूर्वेःसाअपूर्वपतिरितिकृत्वाजामुपपन्नत्वात्भार्यान्वेनस्त्रीकृतवानित्यर्थः।सतुपूर्वकतोद्वाहोभवतुमावाभूतअप
र्वपतितिरितिअपमपिवक्तव्योहि।अत्रापिपुरुषःपूर्ववत।कौमारेत्यादि।कौमारेतिनिपात्यतेअपूर्ववचने।किमत्रनिपात्यतेकुमार्याः
अरिविधीयते।कदा।अपूर्वत्वेयदातस्याः।यदाकुमार्याअपूर्वत्वंनपुंसःतदेत्यर्थः।कुमार्याभवतीतिवेस्मनेनयोगःस्वत्यास्वाप

प्रमं: ४ तैयः कुमारीमुपपन्नः तस्यामसौ भवति तदा यत्नवान् धर्माचरणादेतत्तस्थं न तु भवइत्येवाराणु सिद्धः यद्यपि स्याध्यादिकमपि कुमार्यां भव
ति तथापि सत्यभिधाने तत्र भवइति [redacted] भवत्येव सूत्रारंभेपि हिनासौ दंडवारितः एवं तावत् कौमार इति सिद्धं स्त्रियामपि सिद्धं
५ कथं कौमारस्य स्त्री कौमारी वत्यामत्याचयस्यामसौ भवन् कौमारव्यपदेशं लभते सैवाभिधीयते न स्त्रीत्वं तस्य सूत्रारंभे प्यंगीक
र्तव्यं ॥ ॥ ततो हृतमभवत्तेभ्यः ॥ ॥ अत्रोद्धरतिरुद्धरणपूर्वकेनिधानेवर्ततेतेन सप्तमीसमर्थाद्विभक्तिर्नोपपद्यते भुक्तोच्छिष्टमि
ति शिष्टमेवोच्छिष्टं यथा उच्छिनष्टिसर्वं जुहोतीति भुक्तशिष्टमित्यर्थः । यस्योद्धरणमिति यसिद्धिरिति पैष्टिकोतिस्तुदोवुकुलमितिभूते
कर्मणि णित्वुट् । शरावे हृतमिति उद्धृत्य निहितमित्यर्थः स्थंडिलाछपितरिवते ॥ शाखिनइति संज्ञा तथा स्व इत्यर्थः ॥ यद्वा शास्त्रशब्दा
त्तनीयामसमर्थाद्विधाने येषा तिपदिकौवयरतिरिणच् ॥ कर्मणि कः शास्त्रेणाविहितइत्यर्थः स्थंडिले शयितुं व्रतमस्येति स्थंडिलव्र
तव्यं व्रतस्याक्रियारूपत्वात् ॥ ॥ संस्कृतं भक्षाः ॥ ॥ संस्कृतमित्यत्र कर्मसामान्ये प्युत्पाद्यतेतेन नपुंसकं लिंगमेकवचनं च भक्ष्या इत्ये दृ।
तत्तु स्वरूपापेक्षया बहुत्वापेक्षं शेषे प्युत्पाद्यते तेन पुल्लिंगं बहुवचनं च तत्तु वाक्यगम्यस्यार्थस्य पदसंस्कारेनुपयोगात् संस्कृतमित्येत
द्भवति त्वत्र एव विशेष्यसंबंधं दर्शयति यत्र संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते भवंतीति चरणो यत्कर्मणो चेत्स्कर्तुं निवत ॥ ॥ तच्छस्य प्रकृतिनिर्दिश्य २ राम
मानलिंगता रक्षविशादमितिरवरंकदिनं विश दंविभक्तं भद्र शब्देनोच्यते इति पद्यप्यभशोवास्तु भइइति भद्रयतेरन्यत्रापि धयो ४

दृः— त्रिंशोबहत्तिपौर्णमास्यां तु न्न भवतीति पूर्वमेवोक्तं। भूतकमासेवेति। भूता एव भूतकाः कर्मकरास्ते
षां येमासः कर्मकरणादारभ्य

गस्त्र याप्यभिन्नशब्दत्वं तत्रैवमसिद्ध इति भावः।। ।।शब्दोरवात।। ।।शब्दो रवादिति समाहार द्वंद्वः उरवा पात्रविशेषः पक्वस्वांगव्याप्त
रवाशब्दः तस्येह ग्रहणं न भवति स्वांगे संस्कृतं यस्य भक्ष्य स्याभावात् कथमुख्योग्निरिति न ह्यसौ भक्षः भक्ष्यार्थे दिगादित्वाद् इहमध्ये
।। ।।दध्नष्ठक्।। ।।इह तु दधि केवलमाधारभूतमिति यथा शूले संक्रियमाणस्य मांसस्य शूलं यद्यप्युपदध्न्यपि संस्कारकं तथा
पि न तत्र द्विवर्त्तितं किंतु तदाधारस्य द्रव्यांतरे ग्राह्य संस्कारः स एव विवक्षित इति भावः।। ।।उदश्वितोन्यतरस्यां।। ।।औदश्वित्क
इति।। इस्सुसुक्तांतात्कः।। ।।क्षीराड्ढञ्।। अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते न भक्षा इति तेन यवाग्वामपि भवति क्षैरेयी ति दिवे [illegible]
त्या दिनाडीषु।। ।।सास्मिन्पौर्णमासी [illegible]।। तत्तत्त्वे हि वर्हिते ति ततःप्रत्ययांताल्लोकस्य वित्रयोर्णेतति चेत एवं प्रत्ययो भवति
नान्यथेत्यर्थे संज्ञायामिति समुदायोपाधिरिति शब्ज देवस्य हृयतिघ्रत्ययांतेन चेदिति पौषी पौर्णमासी तिव्रुवै त्रिंशद्रात्र
त्वहशाः स यदा पौष्यां पौर्णमास्यां त द्वान भवति स तत्र न मासो दिव्यपदेशभाकृतजैत्रेत्यर्थः। तुल्यमेव फलमिति किंपु
नस्त द्विताहृप्रयोगानुस्मरणमिति शांयुता ह्युट। संज्ञाशब्देन तुल्यतामिति। तुल्यफलतामित्यर्थः। इति करणस्य ज्ञापकि
मिति।। किंपुनरिदं ज्ञापकसाध्यं न ब्राहनद्यपमिति ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति संज्ञार्थे वेदिति। संज्ञाशब्देन तुल्यफल वे
इत्यर्थः प्रवर्त्ति भेदेन चायमर्थो ज्ञाप्यते इति संज्ञायामिति द्वितीयाप्रवृत्तिः इह शास्त्रे संज्ञायामित्यस्यार्थ इति शब्दो वे

पुःमः दितव्यइतिपरिभाषासंपद्यते।पूर्णमासादण्।इति। पूर्णमासोस्यांतिथाविति रङ्गवीहिपक्षादेराकृतिगणत्वादस्मादेवाणि पातनात्
५ दणा।माइति चंद्रउच्यते इति।वइमपूर्णशब्दस्यवेकदेशप्रयोगइत्यमामाआमेतिवत॥ ॥आग्रहायण्यश्वत्थाद्वञ्॥ आग्रहाय
5 नमःस्यात्।आग्रहायणीपक्षादेराकृतिगणत्वादणासूत्रेसंप्रदानत्वंज्ञाप्यमितिणत्वं।अश्वत्थेनयुक्तापौर्णमासी।अश्वत्थानिपातनात्
पौर्णमास्यामपिस्तुसूत्रप॥ ॥सास्यदेवता॥ यागसंप्रदानंदेवतेतियद्यपिदेवशब्दोमनुष्यादिवतजातिवचनःस्वार्थिकश्चैततथा
पिसमुदायशक्त्यादेवताशब्दोयागेदर्शपूर्णमासादौपद्यतेसंप्रदानत्वेनचोदितंतत्रसर्वत्रवर्ततेनजातिविशेषइत्यर्थः। देवस्यपुरोडाश
देव स्वामिनीति।दिवौ स्वर्पककर्मणोदेवताशब्दव्युत्पत्तिंदर्शयतिएवंचकृत्वावा[redacted]षसोयतत्कालेभ्योभवेदितिवचनमुपपद्यतेनाद्यतनुष
जा५ पितृपुत्रक्रियौतिरस्तितथापितृदेवेदेवदेवत्यमितिप्रयोगोप्येवमेवोपपद्यतेकथमितिपुरोडाशादिकस्यदेयस्याभावादिंद्रस्य
संप्रदानत्वंनास्तीतिप्रश्नः।मंत्रस्तुत्यमपीत्यादिनानेनौपचारिकत्वंप्रयोगस्योच्यते अयमपिमुख्यएवप्रयोगःयागसंप्रदाने।
सार्वल्लोकिकःप्रयोगः।अयंतुनैरुक्तानामित्येतावान्विशेषः।उपचरंतीतिब्रुवतेप्रयुंजतइत्यर्थः।कथमित्यादिपूर्वोक्तंप्रकारद्व
यमत्रनास्तीतिप्रश्नः[redacted]उपमानादितिकथायोगइंद्रेभस्यकर्णाविवितिवत्गौणोयंप्रयोगइत्यर्थःसेतिप्रकृत २प
इतिप्रकृतेहिंसायहणंसंज्ञयासंबद्धमितितदनुवर्तनेसंज्ञायाअप्युवृत्तिःस्यात॥ ॥कस्येत्।किमोविभक्तौकादेशेकृतेत्॥क ५

त्वं५

कप्राद्द्[ति —
एवंव५

अपांनपातं यजेति ५

स्येति निर्दिष्टमिति । शंका मघनपाते । एवं च हकारा का पादु न्वह्नीति संबुद्धिः । न लुक् स्मात् अनुब्रूहीति । कस्मै देवाय हविषा विधेमेति । छांदस
: स्मै भावः । पदं द्वायी स्ववमस्याममित्यादिवत् । कायमिति । इदं हृते पस्येति लोपः । आमः परं वा दादि ध्यावो ध्वनै थ्री ईं वता स्य प्राय
हविरिति वत् । सोमाद्युगोत्य त्रकं यहणो क्विपमात्र लोप द्यो पि पस्येति लोपात परवादादि द्विर्भवति कृता पामा मीवृद्धो
पस्येति लोपः स्यात् ॥ अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः ॥ ॥ अपोनपात् अपांनपात् इति देवतानामधेये इति घोस्या दिवादनयोः साधुत्वं ।
तयो क्वचित्प्रयोगे नेति ॥ ॐ अपोनपाते अनुब्रूहि । अपांनपाते अनुब्रूहि । अपोनपातं यजेति संप्रैषा भवंति । वेदे वपोनप्त्रे
स्वाहा । अपांनप्त्रे स्वाहेति छांदसत्वप्रयोगः ॥ ॥ छ ॥ ॥ योगविभाग इत्यादि पूर्वसूत्रएव छग्रहणो सति वछोद्वो प्रत्ययो क्व
ती च पिठेइति स्यात्संख्यातानुदेशः । शतरुद्रीयमिति ॥ शतशब्दो नक्त वचनः शंतरुद्रा देवता अस्येति वछोजयोर्विधानसा
मर्थ्याद्विगोर्लुगनपत्ये इति लुङ् भवति ॥ महेंद्राद्घाणौ च । महेंद्रादस्य मानेन अनंतरः छग्रवसमुची येन न व्यवहितो घइति
पुनर्ग्रहणं । सोमाट्ट्यण् । सौमी ति । दिवा नडीय हलस्तद्धितस्येति यलोपः ॥ वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ॥ वायव्यमिति ॥ द्यावापृथिव्यां
तौ पित्र्यं पितृव्ये । पित्र्यमिति रीङ्ङृत इति रीङ् यस्येति लोपः ॥ द्यावापृथिवी शुनासीर मरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ ॥ अ
रागोरागस्य वा पवादइति [redacted]

पा:म: ६ 6

[redacted]कीवास्तोष्पतिशब्दात्परस्तत्रपदस्यापस्यापवादः। शेषेभ्योरा॥ द्यावाद्याध्यौँति दिवोद्यावादिव सम्भ्रष्टयि
द्या मिति द्यावादेशः। शुनासीराड्छितिदेवताद्वंद्वे चेत्यानेङादेशः। शुनो वायुः सीर आदित्य इति। अन्ये त्वेकमेव शुनासीरमिन्द्रम
गुणं मन्यन्ते पर्यायत्वाच्छलायनं इन्द्रो वा शुनासीर इति। मंत्रलिंगं च भवति इंद्रं वयं शुनासीरमस्मिन्यज्ञे हवामहे इति मरुतोस्य संति
मरुत्वानिंद्र अग्नीषोमीयमिति इंद्रदेवे सोमवरुणायोः वास्तोष्पतीयो वास्तोष्पतिः अस्मादेव निर्देशात् साधुः गृहमेधशब्दमकारांतं
वहवचामन्यंते मरुद्भ्यो गृहमेधेभ्य उत्तरा इत्यापस्तुनापनगृहमेधाः समवाप्नते तिच मंत्रलिंगं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वा मांडुग्धे सायंपथोदन
मितितस्मै निरीयकं तत्रचेकारांतो नकारांतो वेति विप्रतिपत्तिः॥ अग्नेर्ढक्। कालेठञित्यत्रोक्रमेवायं स्मात्पतिपादीव्यज्ञीये खिति॥॥
कालेभ्यो भववत्॥ कालविशेषपर्यायेभ्यः स्वरूपग्रहणं नै भवति बहुवचननिर्देशात्। वत्करणामित्यादिष्वमतिवत्करणे कालेभ्यो
भवइत्सुच्यमानेपदितावदेवं संबंधः कालेभ्यो भवेपे प्रत्ययाविधास्यंतेतेसास्यदेवते त्यत्राप्यर्थे भवंतीति देवतापक्षतिरविशेवि
तास्यात्तत्रतत्रश्चकालोऽच्छितिटञ्चेद्द्वादेरपिप्राप्नोति अथ पुनरेवं संबंधः भवेपे प्रत्ययाविधास्यंते तेभवंतिकालेभ्यो देवेंद्रातिप्र नाभ्यव इ
वृमपिभवप्रत्ययान विशेषितास्युः तत्रच्छदिगादित्योपदितिप्रत्ययो पि भवे विहितः कालेवाविभ्यो स्मिन्नर्थे प्राप्नोति अथ ॥राम
[redacted]वाप्येवं संबंधः कालेभ्यो भवेपे प्रत्ययास्ते भवंति कालेभ्य एव देवतार्थे इति तत्र सरूपत्वात्कालशब्देभ्यो वृद्धभयसंबंध ए ई

वंताडुर्ल्लभः। अथापिलभ्येत एवमपि यत्क्वचित्कालाद्भवे प्रत्ययो पृतः कृतस्तद्देवतायाः स्यात्तैष्मोऽग्रासुहृत्तादेरपि प्राप्नो[illegible]ति।
निर्द्देशे वसति सर्वस्मादृश्यपरिग्रहो भवति तेन याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन भवे[illegible]र्थे विधास्यंते ये प्रत्ययास्ताभ्य
[illegible]व प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन तत एव प्रत्यया भवंतीति नार्थो विदनिष्टं॥ महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्। महाराजो वै श्रवणः प्रोष्ठ
पदशब्दात्तु पूर्वेणानष्ट्राणि प्राप्ते वचनं नव पत्रश्चाग्रपरां प्रौष्ठपदीमासादयतीति अस्मिन्वर्त्तते तद्द्वयं पौर्णमासी तिथिः पूर्णोमासोस्या
ति यो वर्त्तते इति ~~[illegible]~~ विग्रहः। ठञ्षेष्वन्यत्र तिःस्मा[illegible] स्मिन्पौर्णमासीत्यत्रापि दर्शिता॥ पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः। पितृ
मातृभ्यामिति स्वरूपपदार्थकत्वेना भ्र ह्रितत्वे विशेषाभावाल्लब्धं द्वन्द्वस्य पूर्वनिपातः। अपो निसंबंधवाचिवादानन्तुको मावश्च। उम
हजिलिकयं तन्मध्योकारेव ग्रहः मातामहः पितामह इति तस्मात्महच्च प्रत्ययः। पितृमातृभ्यां मेवाति तःतपो श्चान्तडादेशः इति के
चित्तद्विंकारस्य संहितापाठस्यैवान्तिमस्यावात्रलक्षणेन पदकाराश्चनुवृत्त्याः इति त्यापे नावग्रहो माकारीतिमन्यते। मातरि षिद्वे
ति षिद्वमुपसंख्येयमिति सर्वथा तत्पुनः [illegible] षकारानुबंधः कर्तव्य इति देशाभावात्तेन मह्योत्वपि मंवे दृश्यते। अवेर्दुग्ध इति दुग्धं क्षीरं सोढादी
नामादेशप्रत्ययपोरिति षत्वं न भवति सकारोच्चारणसामर्थ्यान्निष्फलस्तिल इति समस्यावस्थापां फलरहित उच्यते धान्याव
स्थापां प्रयोजन स्याद्यन्यते॥ ॥ तस्य समूहः॥ ॥ सर्वस्येव विषयस्यापवादेरव स्यद्वात्तष्टकठिकिमिहोदाहरणामिति

प:म: ऽकार्कैकवृकशब्दा आद्युदात्ताः प्राणिनां कुपूर्वाणामित्यनेन अस्यार्थः व्यधिकरणे षष्ठ्यौ च यादित्वात् कुशके टेरित्यतः आदिरित्य
७ नुवर्त्तं षष्ठी बहुवचनं तेन विपरिणम्यते प्राणिनां विना ये आदिभूताः कवर्गास्तेभ्यः तेषामुदात्तो भवतीति तेन शोकमित्युदा
7 हरणं खंडिकादिषु पाठात् वृकशब्दस्योदाहार्यः।। भिक्षादिभ्योऽण्। अणग्रहणं बाधकबाधनार्थमिति। ~~भिक्षादिभ्योमिभिको~~ भिक्षा
शब्दोयं गुरोश्च हलन्त इत्यकारप्रत्ययान्तो दात्तः ततोनुदात्तादेरञ् अणो बाधकः प्राप्नोति। तस्य बाधनार्थमणग्रहणं। ननु च यद्यत्रा त्रा
ञ् स्यात् पुनर्वचनमनर्थकं स्यात्।। नानर्थकं परत्वाद्विज्ञलहणात् कृप्राप्नोति। तत्बाधनार्थमणः पुनर्वचनं स्यात् ~~[illegible]~~
[illegible]स्तु न तेषां यग्रहणादरो च भवति।। गर्भिणामिति। भस्याढे तद्धित इति पुंवद्भावे नञ्जो पोनिवृत्तिः ततो णत्वं नरपनपास्तत्ति प्रकृतिभा
वा नस्तद्धिते इति लोपाभावात् स्यग्रहणासामर्थ्यात् पुंवद्भावो न भवतीति यादिस्यात् सिद्धं प्रत्ययविधाविति वचनात् अनुत्पन्न
एव तद्धिते पुंवद्भावेन भवितव्यं पुंवशब्दाश्च कनि सुवर्षीति कनिन प्रत्ययान्तात्वादाद्युदात्तत्वोस्य। गिँकारणं वा राम् सिद्ध इति तस्येहृण
त२ दोनर्थकः स्यात् पौवर्टमिति प्यादुर्वात्तिकं तथा पुंवद्भावस्त्वष्यते। आहद्द भिक्षादिषु युवतिग्रहणमनर्थकं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्
प्रत्ययविधाविति।। गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्।। ।। अपत्याधिकारादन्यत्रेति। यद्येवं राजन्यमनुष्ययो राम्
रुपादानमनर्थकं गोत्रत्वस्येव सिद्धत्वात्। नैतावपत्यप्रत्ययान्तौ जातेः अपत्यार्थत्वात् उक्तं हि रात्तो पत्ये जातिग्रहणं मनोर्जातावञ्यतौ षु

ता

केतिकिं तत्र्युच्यते पक्षतपाके राजन्यमनुष्ययुवा नइतिपलोपोनभवतीतियावता अनापत्यप्रकारवे अन्नभविष्यतिसत्यं । अप
त्यार्थ एव मनुष्ये पतेतद्वच्यते यद्यपत्यार्थ एव मनुष्ये पते राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणमनर्थकं नानर्थकं ज्ञापनार्थं वा तदेतत् ज्ञापयति नैनतपो
रपत्यकान्तं भवतीति तेन पलोपो न भवति सर्वथा पक्षतपाके राजन्यमनुष्ययुवा नइति न वक्तव्यं अत्रो पगवकमितियथा तत्र पुरोष्यनुदात्त
स्सकादेरञ्न भवति तथा एवं ठिकादिभ्यश्छेत्यत्र वक्ष्यते ।। ।।वात्स्यगात्रात्रावराङ्वाघन । नकारः स्वरार्थ इति ञ्नित्यादिर्नित्यमिति आ
द्युदात्तत्वं यथा स्यात् किमर्थं पुनर्नाम्य रागादिभ्योपविधीयते नञ् कृतोपञ्चे विधीयते नहि द्वेद्वेषुपञ्चोपनो वा विशेषो । स्त्रितदेष
ष्पंसरवस्वाः पुनः स्वरस्वरितत्वादन नुह्यति ज्ञापनार्थं तदेतत् ज्ञापयति अन्येभ्यो प्ययं भवतीति किं सिद्धं भवति ष्ठाडुपसंख्या
नं चोदयिष्यति तन्न वक्तव्यं भवति द्वानां समूह इतिष्ठ शब्दस्कोति विशेषवचनः । ष्ठ्यः षडहइति । तद्धितेतडुपचारः । गास्त्ववक
र्वाइतिसकारः पदसंज्ञार्थः तेनपार्श्वमित्यत्र भवत्या भावादेर्गुणो न भवति ।। ।।अनुदात्तादेरञ् ।। अविनात् पूर्ववात् टकाभवित
वामिति विनवंत उदात्तात् कपोतमयूर शद्वीलवावंत इति मध्योदात्तो इत्युपधालक्षिः तरतेः स ठञ्न्तक्रौं मस्य इति किप्रत्ययान्तस्त्रिति
रिशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः सवङ्गावेना द्युदात्तत्वं न भवति डणादयो वहुलमितिवहुलवचनात् ।। ।।रैवतिकादिभ्यश्छः ।।।।
द्वइकोश्चेतिहुडकस्यापत्यानि जनपदवद्वादितिविहितस्यतदाजैकमालवात्तु द्वद्वलवरागस्यजयडः ।। दुर्वैरो वात्र सिद्धश

स्पलु   भ्पा३

मे ५

प ः म ः ट तीसमासांतोदात्तत्वे सति शेषनिघातेनानुदात्तादित्वात् । ननु च परत्वादिति । अभ्युपेत्य गोत्रत्वमेतदुक्तं देवदत्तनाम्नीत्याह न च गोत्रसमुद
योगो त्रमिति तत्र यथा जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन गृह्यत इति काशिकोमली यादस्य त्रत्वं भवति न च वृद्धादपि वुञ्
चनेति जनपदलक्षणो वुञ् न तद्वदत्रापि गोत्रलक्षणो वुञ् न प्राप्नोतीति भावः । स्यादेतत् मा भूत् समुदायो गोत्रं मा लक्षण शब्दस्तु गोत्रं भवति
तत्र श्रुतदत्तविधिना समुदायादपि वुञ् प्राप्नोतीति तत्राह नवेति येन विधिस्तदंतस्येत्यसमासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्युक्तं । ए
दंतं ही त्यादि कथं केन पत्नेनोभयं शक्यं ज्ञापयितुं शक्यमित्याह अन्यथानुपपत्त्या ज्ञापकं भवति उभयेन च विना नास्यावृद्धत्वंवि
धानमुपपद्यत इति किमत्रानुपपन्नं गोत्र गोत्रपूर्वविप्रतिषेधे ज्ञापनस्य प्रयोजनं औपगवकं कापटवकमिति तु ओध का श ः यदा ग्लुचुदा
न वं ग्लुचुकस्यापत्यं ग्लुचुकायनिः प्राचामवृद्धात्फिन् तेषां समूहो ग्लौचुकायनकमिति अत्र स्त्रका पोतकमित्यादि गोत्रमवका ध
ः गोत्राद्युदात्तादेरुभयप्रसंगे परत्वाद अस्यात् तस्मात् ज्ञापकादुञेव भवतीति तदंतविधिज्ञापनप्रयोजनं च न हस्तिनां समूहो हा नह
स्तिकं गोधेनुकमिति जंलेधेनुवलगांतस्येत्यत्रापदह द्वि विकल्पः पुनरस्यैव नियमार्थं त्वं वर्गापि ष्यकमयमेकेनयत्नेनोभयं ज्ञापं ने ः नध्यं इ
चनिगमस्येत्याशंक्याह दुदक मालशादित्येतावतेति योगविभागेन यत्नेनद्वयं माश्रीयत इत्यर्थः । द्वौदकमालवी द्वौद कमाल ः म ट
वकमिति उभयत्रापि मालवादुत्पन्नस्य द्वैगोनेलुगवीतित्तु कि प्रतिषिद्धे आपौं सेतियल्लोपः आसिद्धिरित्यादि अनुदात्तादेरिति

गरे   प   प   म

हेत्वर्थं विशेषणं पतोर्येऽङ्कमालवशब्दोऽनुदात्तादिः तस्मादनुदात्तादेरित्येवान्तः सिद्धिरस्ति कोर्थस्तस्य गणपाठेनेति शेषः न किंचित्प्र
योजनमित्यर्थः गोत्वलक्षणोऽत्र जश्नाप्नोतीत्यत्र तत्तद्बाधनार्थः पाठः इति चेन्न चाहङ्गोत्वस्यापि तिङो व्याहुर्विधीयते । नचवतन्तद्वृद्धकं मा
लवेति शब्दस्यांगोत्रमित्यर्थः तदन्तादिति मालवशब्दस्य गोत्वान्तत्वात्तदन्तविधिनाप्राप्नोत्येवनमत्वेत इति व्याख्या । दिवात समन्तस्यान्ता
नेमिस्तत्तदन्तविधिः सर्वत्र नमवतीत्यर्थः तदन्तत्वइति तदन्तविधिरस्ति [redacted] त्यस्मिन्नर्थे इत्यर्थः तथा चेतिषेतुर [redacted] नन्ति [redacted] षेनू
नोसमद्दहः श्रीधेनवंऽन्त्यादिवाद्वादर्जपद्वापिधेनुशब्दस्तत्त्वपव्यतेत यापिवकपास इति लिंगादधेनुशब्दादपिभवतीतत्र पदि
सामहिकेषुतदन्तविधिर्नस्यात अनजिति [redacted] प्रतिषेधोनर्थकः स्यात । प्रयोजनान्तरमप्याहसेनायामितियद्येतिः प्रत्ययविधिप्रतिषेधे
न वुञाञ्जोऽग्ध्यापधास्यादित्येवमर्थस्त्वत्स्य गणे पाठ इत्यर्थः उलूकशब्दोऽत्र पठ्यतेस च लघांवत इति मध्योदात्तः छन्दसि लुपदु
लूकोवदतिमोघमेतत् इत्याउलूकश्चापप्रादितियदाघुदात्तवंतछान्दसं इत्यम । भाषायां तुमध्येदात्तवमेवतन्त्रस्वरे गोवाज
सिद्धः तस्मादेवंवकव्यं जलूकशब्दो गर्गादिपञ्चतः तस्यपञ्जोथ्वेति वृद्धप्लुतकिकृतेपङ्क्तेकेतिरूपं तदिह पठ्यत इति । व्यमति १२
हितस्यपाठेउलूकानांसमहह इत्यर्थे विवक्षायां गोत्रे लुगवीतिलुकः प्रतिषेधासेलुकयशब्दाहोवा अयोवुञ् प्राप्नोतिशुक शब्दोऽत्र प
ध्यतेतस्यसमहहइत्यत्रलपस्यवनान्यवातिपदविधानमसौ सुकोदात्तकाकश्चौकंवाकमेतितस्मान्तत्र थोकमित्यस्यसिद्धा
मुत्पादयतीत्यापिशलेः स्यूत्रं । अत्र द्वयर्थानुबंधोमतृपः । कस्यैवत्वेसस्वतं ता तत्परस्यकादेशो द्र
द्वव्यः । अर्थमात्रं वा भाष्यकारेण निर्दिष्टं । एकमिति । ठकमित्यर्थः । ८ घ३

१३ ए नेवाकमिति पठितं संबन्धकशब्दः श्वाणिनं कुमुद्वर्णाणामित्याद्युदात्तः॥ युगवरत्रेति पठ्यते तत्संघातविग्रहीतार्थमिच्छन्ति पोडगरत्रं यो
गं वारत्रमिति। तत्र संघातपदे जातिरश्वाणिनामिति द्वन्द्वे कवद्भावेन पुंसकत्वं स्वत्वं समाति युगवरत्रादिति दीर्घे निर्देशो नुपपन्नः। तस्म
स्मा युगसहिता वरत्रा युगवरत्रेति समासः कर्त्तव्यः जातिपरत्वाभावाद्वा एकवद्भावाभावः॥ चरणेभ्यो धर्मवत्॥ ॥ गोत्रचरणाद्वु
१ ञित्यारभ्य प्रत्ययावधारणं तु इति। ननु च न तत्र धर्मग्रहणमस्ति तत्कथं धर्मवदित्यतिदेशो युज्यत इत्यत आह तद्वेदमिति इदमे
व धर्मवदिति वचनं लिङ्गमस्ति तत्र चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वचनमिति सर्वेषामादृश्यार्थ इति अस्मिन्नतस्मिन्न चरणेभ्यो धर्मव
त्युच्यमाने यदि तावदेवं संबन्धः चरणेभ्यो धर्मे ये प्रत्यया विधास्यन्ते ते भवन्ति समूह इति समूहप्रकृतिरविशेषिता स्यात् तात
का तर्यकादिभ्योऽपि वुञादयः प्रसज्येरन्नथ पुनरेवं संबन्धः धर्मे ये प्रत्यया विधास्यन्ते ते चरणेभ्यः समूहे भवन्तीति एवमपि धर्म
प्रत्यया न विशेषिताः स्युः ततश्च तस्येदमिति विधास्यमाना अणादयोऽपि कठादिभ्यः प्रसज्येरन्नत आह एवं संबन्धः चरणेभ्यो ध
र्मे ये प्रत्ययास्ते भवन्ति चरणेभ्य एव समूह इति तत्र सकलस्य चरणशब्दस्यैवमुभयसंबन्ध एवं तावदुपलम्भः त्वा पि लभ्यते एवम
पि यः कश्चिद्धर्मे प्रत्ययः स न तः कृतश्चिच्चरणशब्दात्स्यात् कौपिञ्जलहास्तिपदादण् कठादिभ्योऽपि स्यादत वतिनिर्देशे सति सर्वस्मा ॥ राम
द्दृश्यपरिग्रहो भवति तेन यो यस्मात्प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन धर्मे विधास्यते इहापि तस्मात्स एव प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशे ९

न्यः—

षेरोऽंतरण्वभवंतीति न किं विदनिष्टं। काटकं कालापकमिति गोत्रचरणाद्वुञ्। छांदोग्यमिति। छंदोगौक्थिकेति ञ्य आथर्वणमिति।।
। आथर्वणीकस्येकलोपश्चेत्यण् इकलोपश्च।। अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्।। ।। अचित्तोऽर्थपशुदरतिः अचित्तार्थे वुपेन नाम्ना
।न्निन्यायेन अगोपशादेः कपोतादिषु किंतु अस्त्र उरितार्थस्यात्रोऽपि परत्वात्तद्बाधकत्वस्य र्थः हस्तिधेनु शब्दयोस्त्वत्स्यपस्वरे
गांतोदात्तपोरनुदात्तादिलङ्गणस्याञोऽपवादः हस्तिशब्दो हस्तशाताविनीतेश्वत्यपांतः धेनुशब्दो धेटो नुरिति नुप्रत्ययांतः आ ठ्ठे४
धेनवमिति उत्सादिपाठादञ्। जंगलधेनुवलजांतस्येति पढेरेवध्यभावः।। ।। पाशादिभ्यो यः।। ।। यप्रत्ययांतं पाश्येति स्वभा
वतः स्त्रीलिंगं वातशब्दोऽत्र प्रपद्यते वाताना संस्त्रमूह्णो वात्याऽऽष्यमृतादर्शनाद पुंक्रोत्रसमूहः तस्मादीद्भवे प्रत्ययो वहन्त्यः नेः।
वदोषः एकस्यापि वातात्वपवितो दिग्देशभेदेन भेदाध्यारोपः तदा यपप्रत्ययसमूहः अयवादापूः ति दिशं वगतावपवित एव भि
घंतेत याच पुंति भ्रामसः पूर्वो वा तः उत्तरो वा तः सर्वतो वांति वाताइतिप्याहु चवायोर्भर्युसंमूर्छनं नानावेलिंग मिति।। खलगो
रथात्। अयमेकस्मात खलादपोऽपि पाशादिष्वेवन पठिताऽस्त्वं हि विभक्तित्र्यां द्वारापितव्यो भवतीतिवाहुपाशादिषु पाठ इति
।। ।। उत्ति। इनित्रकटयचश्च।। ।। योगविभागोऽयथासख्यार्थः अन्यथा इनित्रकटयचश्चेति यः इकारादयस्त्रयो तिचत्वारः प्रत्ययाः स्यु क्रत

व— ष्ये

प॰म॰ प्रकृतिरन्यइति विशेषणं स्यात् खलादिभ्य इति खलादयः प्रयोगतो गम्याः एते पि प्रत्ययाः स्वभावतः स्त्रियामेव ॥ ॥विषयो देशे ॥ ननु
२० च विषयस्य देशव्यभिचारात् देश इति विशेषणं व्यर्थमित्यत आह विषयशब्दोपमिति । अत्यन्तशीलितो त्यन्तमभ्यस्तः
10 तत्र देशग्रहणं ग्रामसमुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति । यद्येवं देशग्रहणमेवास्तु मा भूद्विषयग्रहणं । नैवं शक्यं । देशशब्दो पि ना
नार्थः देशनं देश इति क्रियाशब्दस्यापि भावात् । शिबीनां विषयो देशः शैब इति कथं शैबो देश इति । निवासविवक्षायां
अ तस्य निवासः जनपदे लुबिति लुपि भविष्यति । नव र्थभेदो भवति । शिबीनां निवासो जनपद इत्यत्र स्वामिभावो न प्रती
यते अन्यदीयेपि जनपदे निवाससंभवात् शि[illegible]बीनां विषय इत्यत्र तु स्वामिभावः प्रतीयते न तु निवासार्थः । तत्रावसता
मपि तत्स्वामित्वसंभवात् । संपय एवासौ येषां विषयः तत्रैव तेषां निवासे जनपदे लुप् स्मर्यते तेन निवासमात्रे अत्र वाभि
धानस्वाभाव्यं हेतुः । एवं च शिबीनां विषयः शैबो वक्तव्य अत्रार्थे शैब इत्यपि भवति । एवं वसातीनां विषयो वासातः तेषामेव ।
निवासो वसातयः । तथा गांधारीणां विषयो गांधारः निवासो गंधारयः । अंगाः वंगाः सुह्माः पुंड्रा इति निवासरूपत्वेन विव राम
क्षितेन विषयरूपताः एवं राजन्यादिभ्यो वुञित्यत्रापि विषयविवक्षायां राजन्यकः निवासो राजन्याः तत्रैव वैल्वत्वेन ना
प्रविषयविवक्षायै वर्तते न वैल्वदनकं चांबारीयक मित्याद्येव भवति न वैल्वचाभिधानशक्तिरेव हेतुः त[illegible]दाह विषयाभिधाने १०

जनपदे लुप् ॥३॥ ऊरवन विषयात् । गोक्षत्र्यादिभ्यो वा ॥ राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ वैल्ववनादिभ्यो नित्यं । नवाभिधेयस्य निवासविष
यत्वात् ॥ निवासविवक्षायां लुप्प्रतिषेधविवक्षायांचाप्यप्रइति ॥ भौरिक्यादिरिति छंदसः प्रगाथेषु ॥ छंदसइतिनस्वरूपस्यग्रहणं
नापिमंत्रब्राह्मणयोः कस्यतर्हि अक्षरराशेः मियतावचनः छंदःशब्दः यस्मिन्पस्य जगत्याद्ययो विशेषाः तस्येदं ग्रहणं ॥ प्रगा
थानामादौ तस्यैवसंभवात् तेनपंक्त्यादिशब्देभ्यः प्रत्ययः पंक्तिर्द्वेष्टुभोत्तिस्रः क्रियंतइति । चतुर्थषष्ठोपादौ वार्हते प्रगाथे पुनर
प्यस्यउत्तरयोरवस्येदित्येवमादिनाप्रकारेण ॥ तद्यथा पंक्तापंक्तावः ॥ विपंमित्रुन शंसिषोत्रिपं मित्रं न्नशंः । मिषमूर्जो न पातं स
हिनामस्मयुद्दौसेमहद्यदाजयइतिपोयमुच्चारणप्रकारः तन्नगायनं । प्रग्रथनादितिप्रगाथः प्रशब्दस्यप्रहत्रिनिमित्तंदर्शय
तिप्रगृह्यतइति प्रगाथः यत्वक तेरि चकारकइति कर्मणि ॥ ब्रह्मणोदवादिवाडे फनकारयोर्लोपः । प्रगाणाद्द्वेति । क्रत्यवद
तियावैकौगेशब्देप्रगीयतइति प्रगाथः ॥ ३ ॥ विकुविग निर्ममस्थनेत्रे प्रमिति ॥ कुटीकुटीरइतिस्वार्थिकस्यापिरप्रत्ययस्यप्रया
भिन्नलिंगतात्पर्येहापिनपुंसकत्वं द्रष्टव्यं ॥ संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ॥ समर्थानां प्रथमाद्वेतिवर्तनात्संग्रामवाद्भ्यः प्रत्य
यः प्राप्नोति । न प्रयोजनयोद्धृभ्यः चासमनिर्दिष्टेभ्य इत्याशंक्याह सेत्यतिसमर्थविभक्तिरित्यादि । प्रथमासमर्थविशेषणमि
ति । तेन विशेष्यद्वारेण प्रयोजनयोद्धारः प्रथमानिर्दिष्टाः । प्रत्ययार्थविशेषणं संग्राम इति तेन द्वारेण संग्रामश्च मनि

पृ.मं दिष्टः॥ धर्मज्ञःसमयः प्रमाणं वेदाश्च॥ अस्यामिति कृत्यपार्थः स्त्रीलिंग इति। एतेन लिंगस्य विवक्षितत्वं दर्शयति। धर्मज्ञानान्निर्विकाविन इति भा
२२ वेयोघ्यत्रतदंतादित्यर्थः॥ श्येपेनंपातेतिपठनेपातः श्येनानांपात इति कर्तरि षष्ठ्याः समासः ततो श्येनतिलस्य पाते इति सुमंघाका
॥ र इति इयवचनोपघकर्म्माणि॥ अत्र उपसर्गस्य ह्रस्वम् अनुष्येव कूलमिति शह्रस्य दीर्घत्वं सामान्येन वेदं विधानमिति। एतदेवोदा
हरणेन द्रढयति दंडपात इति॥ ॥तदधीतेतद्वेद॥ इह यो पंग्रंथमधीते स तं स्वरूपतो वेत्ति यश्च वेत्ति सोवश्यमधीत इति अन्य
तरोपादानेन न सिद्धे किमर्थमिमाव यथोपदिश्येते नैतयोरावश्यकः समावेशः अध्ययनं शाब्दपाठः अर्थावबोधो वेदनं भवति वे
८६ कश्चित्तु संपाठं पठति नार्थं वेत्ति कश्चिदर्थं वेत्ति न संपाठं पठति हि स्त इहयामित्यादि तदधीते वेदेत्युच्यमाने समुच्चयो विज्ञाये
त ततो यस्तदधीते वेद च तत्रैव स्यात् य एक केवलमधीते वेद वा नैव स्यात् हि स्त इह रोनुवाक्यभेदेनाधीयाने विद्यो ः प्रत्येकं प्रत्य
य विधानं सिध्यति ननु च तदस्य तदास्मिं स्यादित्यत्र नार्थे निर्देशोप्रत्येकं समर्थविभक्तिः संबंधनीयेति हि लं इह गोन न्याय्यो तर्मु
ह्रयप्यतेत्र तत एव तेन द्वीयतीत्य प्रत्ययं पृपसे योन भवति न ऋ माः इहैव हि क्रम् ह गामधीयान विष्णोः इ याग विधाना यमिति
किंतर्हि उत्तरत्र क्रौ। रस ज्ञाताद्वक्रु भमंतादित्य सुगित्यत्रापि किंचेकारणं न स्यात् क्रवशद्दः कर्म नामधेयं वसीन्ताद्योप्यर्थो न राम
तेषामध्ययनं संभवति तस्य शद्दविषयत्वात् तत्सहरिति तयंप्येसंभवति गोणावाद्गुन गृह्यतेऽश्वं वा मुख्य एव व यथे वेदनं संभवती ११

तिर्तिभेभ्यो विहिष्यते वस्मात नाध्येतरि इत्युनत्तद्ग्रहणान्नुपपत्त्या तयोरण्यापि ग्रहणानन्तरापि भवति। कालत्वादिसूत्रान्तादक। क
तविशेषवत्त्वविभ्यप्रति। स्वरूपस्य ग्रहणान भवेत्तिय दिस्यात उक्तादिष्वेव पठेत्। केवलसंज्ञान्य यावचिनामपि सोमयागादीनां पर्यायाणां
नभवतिऽहात्तिदिषु पत्तशब्दस्य पाठात्। तस्मा द्विशेषवाचिनामेव ग्रहणामप्येतेभ्यो मुख्यार्थ ह्वान्निभ्यो वेदितारि प्रत्ययं तत्स्वतिपा
दनपरं ग्रंथवत्तिभ्य स्त्वध्येतरि। वार्त्तिकसूत्रिकरति। हतौसाधुवा तिंकेकपादिभ्यष्टक्वा वा त्तिंकं चतत्सूत्रं वेत्ति कर्मधारयात्प्रत्य
यः एवं साग्रहसूत्रिकज्ञति। कल्पसूत्रमितिकर्मधारयः समाहारद्वंद्वोवा। पत्त्यापत्ति पाप्रभरेणोति। एतपापोगे पंचमीविंत्याए
नवपिपरशब्दात् पादिकः। पदात्तद्विधावुत्तराधरदहिरण्यादातिरिति नानुवर्त्तते दिकूशब्देभ्यप्रत्ये चानुवर्त्तते। नचतान्यधीपा
नेप्रत्ययप्रष्यतरति। टक्कारणप्रत्ययद्वयमपिनेष्यतेतैनोक्तान्यधीतइतिवाक्यमेवभवतित्रं नचानभिधानमेव शरणं। सा
कि॰४ मन्त्रग्रहणात्तिशाख्यश्यास्त्रमौक्तिकयम। औक्तिकं नामास्नायप्रदमर्थैछंदोगौक्तिकेति न्यः। औक्तिकशब्दाद्वप्रत्य
योनभवतीति। अण्प्रत्ययप्रत्यर्थः। इदं च संगाउक्तं। सूत्रान्तादिति चात्यल्पमिदमुच्यतइत्या हविधालग्रहणा कल्पसूत्रान्तादि
तिवक्तव्यमिति। विद्याचेत्यादिवाक्ये नातिप्रसक्तस्यापवादः अंगादिसूत्रे विद्याशब्दः प्रत्ययनोत्पादयतीत्यर्थे तैविद्यइति।
ञवयवा विद्यात्रिविद्यातामधीते त्रैविद्यः। तिस्रो विद्या अधीतइतितु विग्रहे द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक्प्रसंगः। पाव

१:मे. क्रीतिकइति।।यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानं यवक्रीतशब्देनोच्यते एवं प्रियंगुमधिकृत्य कृतमाख्यानमप्युपचारात्प्रियंगुशब्देनोच्यते।।वा
१२ सवदत्तिकइति।।वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका अधिकृत्य कृते ग्रंथ इत्यत्रार्थे वृद्धाच्छस्तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप
तत्र तेनेनटकु एवं सुमनोत्तरिकइति।। ऐतिहासिकइति। इतिहासीदिति पठ्यते मङ्गितिहासः पृषोदरादित्वात् साधुः सर्वसादेरिति।।स
र्वादेःसादेर्द्विगोर्लुगनपत्य इत्ययमेव लुक्स्मारितः।सर्ववेदइति सर्ववेदानधीत इत्यणो लुक्।सवार्तिकइति।वार्तिकानधीत इति अने
कवचनेसहशब्दस्याव्ययीभावः अव्ययीभावे चाकाल इति सभावः ततो णो लुक्।अनुसूरिति।।अनुसूशब्द षकमुत्पादयति लक्षल
वे क्षणाशब्दो यैत्यर्थः।।आनुसुकइति।अनुसूमधीत इति टकू तस्येसुसुकात्ताकइति कादेशः केणइति ह्रस्वः।पदोत्तरपदादिति।।प
दशब्द उत्तरपदं यस्य स तथोक्तः पूर्वपदमधीते पूर्वपदिक उत्तरपदिकः।शतषष्टेरिति।।शतशब्दात् षष्टिशब्दाच्च परो यःपथिशब्दः
तदन्तात् षिकन्प्रत्ययो भवति षकारो ङीषर्थः।।अनुब्राह्मणादिनिः।ब्राह्मणसमद्शब्द इति।यथार्थे यदव्ययमिति सादृश्येऽव्ययीभावः।।
यउ चोदर्थ इति मत्वर्थ इति।।परिहरति तेनेत्तस्मादिति।।दूषयति चानभिधानादिति।।साध्यापरिहारमाह अरण्यानि वत्यर्थे लवचनमिति।क्वचित्तु
र्थर मवेइत्यादि नपठ्यते।। ।।[redacted] राम
[redacted]वसंतादिभ्यष्ठक्।। वसंतसहचरितं इति यत्तत्वसंतो वर्ण्यते येन ग्रंथ सवसंतस्तमाह चर्यात्र्द्व्यंसमते।। १२

७५४

स्य३

ते६

उक्कादिषे तिपठितस्मात्तेवावसंत्यादिषु ठ पातुनक्त तमित्येव। अथ पर्वेनु शब्दो त्रपृथक्तो ऽस उपचारेरणा पर्वरणा योक्रेयं येव नतेच पवृीराम धी
ते ऽत्रा पर्वरिणकः। दंदिनायनहा स्त्रिणाप नार्पर्वरिणके ति निपातनगन्नुक्तोहितइति दिलोपा भावः॥ चीकाल्लुक॥ ॥ योक्तम हयुरितइति। अ
र्थशो क्तवादर्थे नच त्रयपप्रयो वीपर्यायोगान्मुख्या र्थासं भवान्नैराणस्य यहणामित्यर्थः। अपर आह योक्तशब्द इहस्वे पतितेनतदधिका
र्विहितः स्त्रपयोगत्यज्यतइति। यदि वा योक्ते भवः योक इति सो ऽयंतद्धितनिर्देश ः। पाणिनीयमिति ननु पणिनस्यापत्यं पणिनस्या
पत्यं पाणिनः पाणिनस्यापत्यं पाणिनो युवा पाणिनिः तत्र तेन प्रोक्तमित्यर्थे विवक्षायां पाणिनिशब्दात् इञो लुकि कृते प्रत्ययलक्षणे
नेञश्चेत्यण् प्राप्नोति॥ नैष दोषः इञश्चेत्यत्र रावादिभ्यो गोत्र इत्यतो गोत्र इत्यनुवर्तते नेन विशेषयिष्यामः गोत्रे य इञ् विहितस्तदं
तादिति तत्र पारिभाषिकं च गोत्रं गृह्यते नेह यूनी ञो ऽनभिधानात् ततो वृद्धाच्छः। आपिशलिशब्दादि इञश्चेत्यण् उभयत्राप्येत तदपत्यप
स्य लुक्। न तत्र लुकि सत्यसति वा तदेव रूपमिति नास्ति विशेषः। तत्राह स्त्रियां च स्वरे च विशेष इति। असति हि लुकि स्त्रियां टिड्ढाणञि
त्यादिना ङीप् स्यात् अणा स्वरेणांतोदात्तत्वं च। लुकि तु सति दाक्षिवत् स्वरेणामध्योदात्तत्वं च। आपिशलेस्तु स्वरे नास्ति विशेषः यथा तत्तु
कि सत्यपि शिलेयत्वे ङीन्न भवति तथा अनुपसर्जनादित्यत्र प्रपञ्चपादे॥ ॥ स्त्राबकोपधात्॥ अष्टकं सूत्रमिति। अष्टाध्यायाः परिमा
णमस्य संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन्। संख्याप्रकृते रिति वक्तव्यमिति॥ संख्याप्रकृ

पि२

प॰म॰ तिर्यस्य प्रत्ययस्य तदंतात् को यथा दितिर्व्यक्त्यमित्यर्थः ॥ कालापकमधीयते कालापका इति । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः
१३ कलापिशौनकान्तस्य टिलोपे ब्रह्मचारी तोपसंख्यानिक टिलोपः । ततस्तदधीत इत्यणा प्रोक्ताल्लुक् कालापानामाम्नाय इति गोत्र
13 चरणाद्वुञ् कालापकं ततस्तदधीते इत्यणा तस्य लुङ् भवति । यदि स्यात् नित्वरेणाद्युदात्तः स्यात् तल्लुगभावेन णाण स्वरो भवति
स्त्रियां वङ्गी भवति ॥ वा तृश्प्य इति ॥ चकारो वप्पा अस्य संख्याया अवयवे तयप् ॥ कृत्स्नान्तादौ तद्धित इति मूर्द्धन्यः । छंदोब्राह्मणा
नि च तद्विषयाणि ॥ ॥ प्रोक्तग्रहणमनुवर्त्तते इति । तद्यानुवर्त्तमानमेव पूर्वसूत्रे वारंभसामर्थ्यात्र संबध्यते । छंदोब्राह्मणा
निवेति । तद्वाचीनि शब्दरूपाणीत्यर्थः ॥ स्वरूपग्रहणं तन्न भवति । बहुवचननिर्देशादप्रोक्तप्रत्ययान्ता वा ॥ प्रोक्तप्रत्ययां [redacted] मी
[redacted]
तानीति । प्रोक्तादिति पंचम्येकवचनांतं प्रकृतं प्रथमाबहुवचनांतं विपरिणम्यते छंदोब्राह्मणानीत्यनेन समानाधिकरणत्वा
दिति भावः । अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयाणीति । अनेनैतद्दर्शयति । तद्धि नाध्येतृवेदितृप्रत्ययः प्रागभ्यपते विधेयतया प्रा
धान्यात् तनाध्येतृवेदितारावयौनियोः प्रत्ययविधौ गुणभावादिति । किं सिद्धं भवति अध्येतृवेदितृविषयमपि वाक्यं निवर्त्ति ॥ राम
तं भवः । अन्यमेतन भावो विषयार्थ इति । ग्रामसमुदायादिह तिरूक्तविषयशब्दो संभवान्नगृह्यते । अन्नेयध्यधीते वेदेत्यनुवर्त्तेन १३
भवतीति ~ य ~

गतेनाध्येतृवेदितृविवक्षायामेव तद्विषयता विधीयते तत्र तस्मात् तद्विषयमेव वाक्यं निवर्त्त्येत न क्रियान्तरविषयं नापि स्यात् अन्तं अमुपाध्यंतरयो
ग स्वपदाहृतत्वप्रत्ययाधिकारान्न तद्विषयपदसंग इति तस्मात् प्रोक्तप्रत्ययान्तमेवानुवर्त्तते नाधीतेवेदेति तत्र छन्देन च प्रत्ययाः प्राम ष प त
ते विषयपदेहस्यान्तर्न्यर्थः तेन सर्वमेवस्यात् तं स्यादि निवर्त्तते स्याद्वा सिद्धं तत्प्रोक्ताधिकारे तद्विषयपदवृत्त्यादिति तस्मात् प्रोक्तप्रह
णमेवाधिक्रियते नाधीते वेदेत्येतावर्थाविति अर्थः । इह प्रोक्तप्रत्ययान्तस्य बहुप्रकारता दृश्यते स्यात् तच्च मुपाध्यंतरयोगे वाक्य
मध्येतृवेदितोः प्रत्यय इति । स्यात् तं च तावत् पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयमिति प्रोक्तार्थे प्रवृत्तिः उपाध्यंतरयोगे महत्पाणिनीयमि
ति । वाक्यं पाणिनीयमधीत इति अध्येतृवेदित्रोः प्रत्ययः पाणिनीयाः छात्रा इति । छन्दोब्राह्मणानि वा विनाऽपि प्रोक्तप्रत्ययान्तानां नित्य
मध्येतृवेदितृप्रत्ययान्ततेवेष्यते तु स्यात् तं स्यादि । तदर्थमिदमारभ्यते तदाहृतेनेति एवं च कठवाऽर्थ द्वयस्यापि तं त्रेण विग्रहः कर्तव्य
इति दर्शयति कठेन प्रोक्तमधीयते कठा इति ॥ वैशंपायनान्तेवासिभ्यश्चेति निर्देशस्य च कठचरकाल्लुगिति लुक् तत तस्मादधीत इत्यण् ।
ततस्तस्यापि प्रोक्ताल्लुगिति लुक् । मुदपिप्पलादशब्दाभ्यां प्रोक्तार्थे ऽण्णोत्सर्गिकोऽणू भवति शेषं पथ्यायोगपूर्ववत् । कचाभोवैशं
पायनान्तेवासी एवं तांडः वाजसनेयशब्दः शौनकादिः तांडिन इति । आपत्यस्येति यलोपः ॥ माल्लविशब्दस्यान्तः । शाद्य शब्दा
दणो दिय जताय ञि जोस्येति फक्कुएतरेयशब्दः शुभ्रादिर्गतः एतेभ्यः पुराणप्रोक्ते व्विति णिनिः सर्वेत्राध्येतृप्रत्ययस्य लुक् ॥ ब्रा

प॰म॰ ह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति॥ब्राह्मणस्य विशेषणः पुराणप्रोक्तत्वं याज्ञवल्क्यानीति॥ याज्ञवल्क्यशब्दः कण्वादिः तस्मादौत्सर्गिकोऽणस्त्र
२५ न स्यादित्येवं भवति॥पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र वक्ष्यति याज्ञवल्क्यादयो ह्यचिरकालवन्त इत्याख्यानेषु वार्त्तेति॥ काश्यपकौशिकिन इति। काश्यपकौशि
१८ काभ्यामृषिभ्यां णिनिः पराशरिण इति। पाराशर्यशब्दाद्गर्गादियञन्तात् पाराशर्यशिलालिभ्यामिति णिनिः ह्रस्वयलोपः। कर्मन्दिन
इति कर्मन्दकृशाश्वादिनिः। पिङ्गशब्दात्पुराणप्रोक्तेष्विति णिनिः॥ ॥तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि॥ ॥इति करणमतः श्चोद्दिष्टे इति नतु तन्नामध
हणादेवातिप्रसंगो न भविष्यतीति तन्न हि विधेर्नाम कृदाचित्केन चित्संकेतितं तेन निरस्यम् वहारार्थं चेतद्द्वितीयस्य परिग्रहार्थमिति करणम्। कि
यते भूम्यादिविशेषपरिग्रहार्थं चेत् नाम्नीत्येन त्वन्नामधेयताविरोधिनो वलीयसोऽपि इत्यपान वाधितं त्वन्यथा नाम्नान्नेमत्वप्यारम्भा न स्या
यं वाधकं तदपवादे स्मिन्नटनादिभिः सहर्षपुसंधारणायां चापवादविप्रतिषेधाद्विनिटनादयस्तु॥ ॥तेन निर्वृत्तम्॥ ॥निर्वृत्तमिति च
तमर्थं वितरणपर्याय इत्येके कर्मणि क्तः॥ ॥तस्य निवासः॥ ॥ऋजुनावामिति अनेकेषां तेषामित्यर्थः॥ ॥अदूरभवश्च॥ चकारः भवतीत्यदूरभवः निपा
तनात्समर्थसमासः दिदिशायामिति दूरीतिकार्थः स्वभाव अन्यतरस्यामिति षष्ठी च कार इत्यादि च समतिनत स्मिन्नाने तर्यादमूले वा यद्वत्तरं तु संव प३
धेन॥ ॥ओरञ्॥ चार्हर्द्विशेषः न घञन्तात्परत्वादिति चरीरस्यैडैरञो वक्ताशः न दर्षम तविविताष्योर्ड ड्रावती त्यादि। मतोश्च बह्वजङ्गात्। वाहीषिक एम
इति षडणीमर्थानां समहृष्मत्वार्थीतिन्नमवा अध्यात्मादिवाद्वृञन्ततद्धितार्थे द्विगोर्लुद [redacted] ज्ञोलुक् स्यात् तत्त्वांगग्रहणं किमिति मतो॥ १४

ध्व३ ६४ नु५ ले-

अवद्धचद्रूपे वा स्त्र्यधिकरणे पंचम्यौवद्धको पो विहितो ऽस्तु एतदंतादिति विज्ञायमाने मिथ्यैवेद विवक्षितमिति पक्षः स्तु तं तद्विशेषणांमा
न्दिति अन्यथा सामानाधिकरणे संभवति वैयधिकरणस्यायुक्तत्वात् तस्यैव विशेषणं स्यादिति भावः अस्ति च दिदामीक विदवद्धस्म
वंते ःयदर्थं वद्धग्रहणं स्यात् तत्र स्त्री स्याहतेन श्रुत्वानुवृत्तेन ॥ उदक् च विपाशः ॥ महती सूक्ष्मेक्षिकेति एवं नाम स्वरे यदहितं आचार्येण
त्यावायस्य पुंशमेषा ॥ सुवास्त्वादिभ्यो ऽण् ॥ अर्थेति अणग्रहणरहितसूत्राभिप्रायमेतत् तस्य हनुपोजनं सपमेतवक्षति अणग्र
नु५ हणं न घ्नं मैपोदाधनार्थमिति तेन वक्ष्य तो मैपो व्यपमपवादः ॥ अथाणग्रहणं किमर्थं न सुवास्त्वादिभ्यो यथाविहितमिति ये वो वेत पुन
र्वचनाद्धि यो विहितो न च प्राप्नोति स एव भविष्यति स चाणो वतत्राह अणग्रहणमिति अस्मत्यणग्रहणे मध्येपवादन्यायेन यथावि
हितमित्युच्यमाने णञ्जाननुवृत्तवाधकं स्यात् नदी मद्वपाङ्गुपरत्वात् तं वाध्येत पुनरणग्रहणात् तु पोपि विषये भवतीत्यर्थः किंच ॥ अर ङ्न
त्यस्य न घ्नमनुपरत्वात् वाधकं स्तु क तत्रासत्यणग्रहणे यथाविहितमित्युच्यमाने न घ्नमो रत्नेऽस्यात् तद्वचनं मैपो वाधनार्थं स्या नु४
त् तस्मादेतदर्थमप्यणग्रहणं कर्तव्यं ॥ रोणी ॥ केवलस्तदंतश्चेति अन्यथा ग्रहणवत्ताप्रातिपदिकेन तदंतविधिप्रतिषेधात् केवलादे
वस्यात् न तदंतात् रोणीति शास्त्रनिरपेक्षेण निर्देशेन शास्त्रनिरपेक्षत्वमिह सूच्यते इति परिभाषाया अनपेक्षणात् तदंतादपि भवति ।
ननु च रोणीति नेदं प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात् न च ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तल्लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं येन स्त्रीप्रत्ययो

ण३ नुम५

१:मं तेनापि तदंतविधिः प्रतिषिध्यते न स्वरूपविधिविषया परिभाषेयं प्रातिपदिकस्य स्वरूपग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवती।
न सुकृत्वा तमत्प्रत्ययप्रकृत्यं विज्ञा प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति भाष्यकारस्य पक्षः तदाश्रये णोतदुक्तं प
१५ वृंदवृन्दिकास्यापमेव पदः श्वाफक्षे प्रत्ययेपरपञ्चदशिंत इति गम्यते किं सिद्धं भवति कुमारीमाचष्टे कुमारयति णाविष्ठवदिति।
टिलोपः सिद्धो भवति॥ वुञ्छणकठजिलसेनिरढञण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रे
15 क्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतंगमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः॥ सप्तदशकुमुदशब्दो द्विरुपादीयते तत्रारीहणकृशाश्व
र्श्यकुमुदाश्वकाशतृणादयः स्वेति हंहपोर्हंहकारणादेकशेषाभोकुमुदादिष्विति प्रक्ष्यादेरनंतरेषु। त्र्योत्सर्गिकोऽपि तत्
इष्यतइत्यादिपठितं तदेवाप्र्यपोगेगाइटपतितथाचोमितिल्लु पितुकवदितत्र भाष्यकारेणोतदुक्तं त्र्यथास्मात त्रयोगविशे
षविहितानामेव प्रत्ययानां भवतीति कस्मान्नोच्यते तथावामवद्भसर्वेषा वात् रूप्यमे वात्र नः समीहितं॥ शर्करायावा॥ कुमुदा
दिष्विति प्रक्ष्यादेरनंतरेष्व पाठसामर्थ्यादिति नित्ये हिल्लुपिगणयोरस्य पाठोऽनर्थकः स्यात् शर्करा इति प्रागो लुप्तः शार्करमिति।
तस्मैव अवरांशार्करिकमिति कुमुदादित्वात् ठच् शार्करकमिति वराहादित्वात् कक्। केराइति ढ स्वत्वे। शार्करिकं शर्करीयमि राम
ति॥ उत्तरस्त्वेराटकृष्ठौ॥ ॥मध्यामतुप्॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्॥ सिद्धेवचनमिदमत दस्मिन्नस्तीति प्रान्नस्यारोगो बाधनार्थं १५

जौर

निर्वृत्ताद्यर्थेषु । तस्य निवासः इति चातुरर्थिक इति देशस्य विशेषणं नदीति पदं विशिष्टलिंगत्वात्तेनोक्तं नदीग्रहणं मुद्देशवाची जनपदो हि देश इति इ

ह जनपदो देश इति संबध्यमानम् अपि जनपदोपि देशग्रहणे नगरग्रहणेनैवं च पर्वतेष्वपि चातुरर्थिको भवति अन्ये वाहुः नद्यपि देश एव

लोकप्रसिद्धेः विशिष्टलिंगत्वात्तु नदीग्रहणं यस्य ह्रदस्य सर्वे स्वर्गाय पतो नादी वन्नन्तत्परिग्रहार्थं पदा कश्चिद्देव पतो नदी

दवनः कश्चिदन्यदेशवाचीत्तत्र मा भूदिति एवमर्थमिति । उदुम्बरावतीत्यादौ मतोर्वत्वे न जिरादीनामिति दीर्घे भागीरथी तेन ति॰ ४

निर्वृत्तमित्यर्थः ॥ ॥कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्॥ ॥कुमुद्वानित्यादौ झयः पोमादुप धायाश्च इति वत्वं अयवकारादिरेव कस्मा

न्न विहितः ज्ञापनार्थं तत्र ज्ञापयति अन्येभ्योपि दृश्यते इति तेन महिष्मानिति सिद्धं भवति महिष्वानिति नवकं भवति इति तेने

तदपि निरस्तं पूर्वकान्तस्येव मतुपो डित्वातिदेशेन सिद्धमिति न हि डित्वातिदेशेन पूर्वोक्तं ज्ञापकं समर्थितं भवति । नडशादाड्ड्वलच्

॥ शाद शब्दो दोषधः यंकोस्त्री शाद कर्दमाविति ॥शिखाया वलच्॥ ॥शिखावलं चैव स्मृतीति । दंतशिखात्संज्ञायामित्यने

न तद्देशार्थवचनमिति इदं ज्ञानेत्तानार्थे देशे तत्र रागो काधनार्थं च ॥ नद्यादीनां कुक्॥ तद्धितलोपश्चेति । परिपुनरपं

कुक्प्रत्ययादिः क्रियेत नान्तस्य पदत्वात् सिद्धो नलोपः किं कृते प्रत्यपादेशादेशोपपत्तिः । छस्यापि प्रत्यपादि वाप्यादेशेन प्रत्यो

ति ॥ शेषे ॥ ॥उपपत्काद न्याशेष इति शब्दार्थकैमेन तत्तस्येवमकरणादागतं विशेषमाह अपत्यादिभ्य इति एते त्यचोप

कुर उर दिर

पन

प:म: पुकाः चेत्तर थैपर्यन्ते म्पद्गतिं वद्वा रोपर्यो स्तद स्मिन्त्री स्त्री स्याद यःपर्यंतिपेक्षामि तित्रिपदो वक्रूवी हि:वात्तर थ्ये पर्यंतेम्पद्ग तिपाटे स माहा
२६ र ।ह्रिगो म्पात्त वेर्ल्पाहि वात स्वार्थे प्कर्न पेत्तुपवं तिस्वात्तर थे पर्येते म्पद्गतिते पज्ञा देशकृतिगयाद्वादयामि छं तिकिं मर्य पुनश्शे क्व वनं शे
16 वे थे घाद यो पथा स्तुःम्न त्या प्लिषु मा भवन्तु· त्रिरनि व ना ग्रप त्या दपःव ठ थे थैं तर्हि मा भवन्त ग्रन्य थेरो र स्यादयो नद्दादीनां कुलो प्ये
व मंताःप था चत वर्थ थे षु भवं तित या षा द यो पि विभाषा पूर्वा पराभ्यामिति पेव मन्त्राप्त तैव स्तुःनान्यक स्मात प्रकरणां विष्ठि
घते निवर्तिष्य ते तर्हि च तवैथी [redacted] ग्रत्व रित वात लिंगाद्व पद पञ्चक्राद्दिषु कां श्रि हद्दान श्वे पटति ग्राद्देका शश्यालेति ग्रन्य
या भूर्द्दःप्रत्ययःप्राप्नोति हद्वा छद्दन्ये तसिद्धः स्यात स्वार्थे त हि घाद यो मा भवन्तु ग्रनि दि ष्टार्थ वा द्धि स्वार्थे रव स्तुःनामी न्त्र
ष्व निर्दिष्टार्थानां नास्याद्दिर्थे षु घाद यो नुवर्त्ति ष्यंते पध नुवर्तेते यापापरा प्रकृति :तस्याः सर्वैः प्रत्यय प :प्राप्नोति ।। न र्थे निर्दिष्ट प्रतिप यो ष्य ५
ष्य ४ रन्योर्भि सिसंवंधो भवति लिंगाद्वैपर्वकविपकारे रा पूकांतं समुच्चिनोति रं को र मनुष्ये राव तितत्त्वा पर्यतिन सर्वैः सर्वै [redacted] प्रत्यय:परस्पा:पर
स्पा:प्रकृते र्भवतीति ।। ग्रथ वा लौकिको धिकारो पेद्दाल दत्ता:नेच घादीनां प्रकृत्यतरो पेक्षाना प्रिया मादी प्रत्ययांतरापेक्षत
स्याद प्रयोजनमेतत्तर्हि थ मा भवन्त्विति तिदे वत हि प्रयोजनं ग्रप त्यादिषु तर्हि मा भवत्विति नत्वोत्कोविरनि वत्ता ग्रपत्याद राम
या:वनेषु थीचनापे क्षात इतिन ब्रूमा:ग्र पत्यादीनामर्थाभि संवंधइतिकिं तर्हि तस्येद मित्य नेनापत्यादिषु पिन्नान्व वंतिक थ मित्य २६

६३ पत्या५ न३ :श्रा स्त२

त ज्ञाहतस्येदं विशेषाह्यपत्यसमूहनिवासादय इति यथा तस्येदमित्यनेन पाणिनीयौत्राद्य इत्यादिषु विशेषेषु प्रत्ययो भवति
एवमपत्यादिष्वपि विशेषेषु घादयः स्युः विशेषेषु सामान्यस्य भावात् ननु च विशेषशब्दसन्निधौ सामान्यशब्दउपादानेनैव विशेषपर्यवस्यति
कौंडिन्यो ब्राह्मणौ ति विशेषांतरे वादधि ब्राह्मणोभ्योदीपतां तत्कं कौंडिन्यापेति अत्रापत्यादिविशेषसन्निधानाभावान्न तस्येदमिति सामान्य
प घ पत्यादिष्वेव पर्यवस्येत सामान्योपादानं व्यर्थं स्यादिति विशेषात्तत्र एव पृथग्विधानमस्य ति किंवयद्य पत्यादिषु पि घादयः स्युः प्राग्
दीव्यतो ऽणित्यत्रैव राष्ट्रादिभिः सह विधीयेरन् लिंगार्थे [illegible] दि घुघादयो न भविष्यंतीति किं लिंगं केशवेत्यत्र फेवैत्येवग्विधानार्थेव
कृत्वं गकासुके वृद्धाच्छ इति तावत्सिद्धः तेदे नङ् विधानं ज्ञापनार्थं नापत्यादिषु घादयो भवंतीति तथा गोत्रचरणाद्वुञिति स
तर्भूर५ मूहइदमर्थौ तेवुञि द्वैगोत्रोक्ष इति पुनर्वुञ्विधानेपि लिंगमस्यार्थस्य तथा राजन्यादिभ्यो वुञिति राजन्यादिषु देवयातवशब्दः पठ्य
ते स च देवयातवानामपत्यानि दैवयातवा इति गोत्रप्रत्ययान्तः तथा चरीहणादिषु भास्त्रायणशब्दो गोत्रप्रत्ययान्तः पठ्यते तत्रापि
गोत्रचरणाद्वुञित्येव सिद्धं तदेतल्लिंगं अपत्यादिषु घादयो न भविष्यंतीति तदेतदेवमेतत्प्रयोजनं नोपपद्यत इति प्रयोजनान्तरमा
ह किंवेति अत्र सति विशेषग्रहणे प्रथमेनैवार्थेन संबंधमनुभवन्तो कृतार्था न ताविज्ञापयेत द्वितीयादिकत्वं प्राग्दीव्यत इति विशिष्ठा
वधिप्रसिद्धिर्नेषर्थेषु विधीयमाना घादयः स्युः एवं स्युः शेषशब्दप्रयुक्तादन्यत्र यजातादीनर्थो उ शी कृत्यशक्नो — त्यभि

कौ५ घौक२

श्वा६ ग६

१:मः धाऽऽमिति सर्वत्र घादयः सिध्यंतीत्यतः साकल्यार्थमपि शेषग्रहणं कर्तव्यं लक्षणं चाधिकारश्चेति तत्तस्येदमित्येवमादयः
२७ :सिध्यंतीति दार्षदादयः कस्मस्यान्ते भवत्यतीति तस्माल्लक्षणं च नातीवोपपद्यते।। राष्ट्रावारपाराद्घखौ।। विग्रहीतादपीष्यत इति सूत्रे ऽस्मं
17 चातस्यैव ग्रहणं अन्यथा वै षष्ठ्यास्तं सर्वनाम्नाऽनुदेशो नस्यात् तद्विपरीतार्थोऽतिङ्घमपी छिरेव।। ग्रामाद्यखञौ। ग्राम शब्दः कन्यादिषु पठ्यते
ते न ढकञपि भवति।। ।।कत्र्यादिभ्यो ढकञ्।। ।।कात्रेयक इति कुत्सिता त्रयः कत्रयः तदुक्तं हि द्वौ अस्मा देव निपातनात्कोः कद्भावः
ते न कद्भावे त्रैउपसंख्यानमिति नवक्तव्यं भवति कुलालापापलोपश्चेति के चिन्नुनतीयत्र गोल्लकारं पठंति चान्ये डकारं। कुलकुक्षिग्रीवाभ्य
३।६ श्वास्यलंकारेषु।। श्वयंयोगः कयो कुक्षिकः यं कोले पकं शौयदा कुलशब्दः श्वकुलेवर्तते तदा तस्याप संमपि श्वैव भवति न श्च पूर्वपदाद
न्यतरस्यामिति ढकञा सिद्धं कुक्षियौवा शब्दान्यां द तिकुक्षिकलशिवस्थस्य डेरंजिति श्च स्यलंकारयोः सिर्वकः कन्नविष्यति।।
।। नद्यादिभ्यो ढक्।। गरोनदीति स्वरूपस्य ग्रहणं न संज्ञा नद्या।। मत्यादीनां प्रत्ययहेरगाप्रति पादितत्वात्।। दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्य
क्।। दक्षिणा शब्दो दक्षिणादादु[illegible]त्याजंतोव्ययं त त्थतेपश्चात्पुरोभ्यां साहचर्यात्तेन नर्थविंत स्य प्रवीणाशादि नो यहणं।। ।।
कपिशाय्याष्फक्।। शाष्फदीतिर्बृहद्वादपीतिवृत्तिपाण्येवचनं।। रंकोरमनुष्येऽण्च।। रंकावो नाम जनपदः ततः शादीप्सतोऽण्प्रातः तस्या राम
वृद्धादपीति वृत्त्या धकः जस्य ऽ दैशेदजतता कोपधादण् कं[illegible]छादिभ्यश्चे ,,यणापाप्नुते तष्फग गोत्रविधीयेतेकोपधवादेशणिणसि १७
२तगः ठञिकृतेप
रणतः। पौरेयमित्यादि। पुरिभवं वनेभवं अिरोभवमिति विग्रहः। उभयमपि दर्शितं श्रमात्मामिति उभयथाप्याचार्येण लाशिष्यात्४

क-

ईरंकुशब्दस्य कच्छादिषु पाठो मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानार्थः मनुष्ये परत्वादिति उत्कर्षत्वादपवादत्वादित्यर्थः। कच्छादिपाठादणापि सिद्धत्व
तिन नु च मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानार्थेऽस्त्वत्र पाठः स्यात् तत्तत्स्थव्यतिरिक्ते विषये फगेव स्यात् यत्रापि वृद्धो येन नैतदस्ति कच्छादिपाठस्योभ
यार्थत्वे बाधकाभावात्। न त्रिवयुक्तन्यायेन मनुष्यशब्दे शेषाणां। निवृत्तिप्रवृत्तिः क्रियत इति यस्त्व मनुष्यशब्दोऽरङ्कः पिशाचादिषु
रूढः न तस्यैव ग्रहणं अनभिधानादिति मन्यते अथैवं कस्मान्न विज्ञायते परत्वादेव वुञ् सिद्धे मनुष्यप्रतिषेधो ज्ञापयति मनुष्य
तत्स्थयोरित्यस्याप्येतयोर्व्युत्पन्नो बाधकाविति तेन तत्स्थेष्वकगणादेव भवतः नन्वु ञिति चानिष्टत्वात्। न हि तत्स्थे फगणाद्विषये
ते [redacted] किं तर्हि वुञेवराङ्कवकं केवल इति फक् भवति यथा तन्वाहि किं भा
ष्यं वरूथात् फगीष्यते मनुष्यप्रतिषेधश्च प्रत्याख्यातः यथा वाराङ्कोर मनुष्यग्रहणानर्थकं मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधाना
त् तत्स्थेष्वकगणाण्यपकर्षमिति चेन्नानिष्टत्वात् अरण्यग्रहणानर्थकं च। कच्छादिभ्यो ऽणिधानादिति विशेष[redacted]विहिते
न फक् केति। अन्यथा कच्छादिपाठस्यारण्यानि चरितार्थत्वात् आरण्यानि फगेव स्यात्। ॥ द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ॥
घु॥ इति दीर्घोच्चारणनिर्देशः द्युशब्दस्य तद्ग्रहणान्न भवतीति व्याख्यानात् अव्याप्यमिति अवाचीदहिणादि कुत्र व्ययात्तु कालवाचि इति
पे प्यात्ययात् कालवाचिनः कालाट्ठञिति ठञ्न भवति न्यायस्य तुल्यत्वात्॥ वर्गो वुक् ॥ तत्समीपो देशो वर्णुरिति अहूर भव स्वेत्यत्रा

पा:म: १८ र्थे सुवास्त्वादिभ्योऽणिति अण्। तस्य जनपदे लुप् तद्विषयार्थत्वात्। चिन इति सुवास्तोरदूरभवो विषयो यस्यार्थस्य तद्वाचिनः शब्दस्यार्थः विषय
ग्रहणेन वर्णावित्यादि विषयसप्तमीं दर्शयति। अव्ययात्त्यप्। अमेहक्वतसित्रेभ्य एव। अमादिभ्य एव स्मृत इत्यस्यार्थः। अमा
18 शब्दः समीपे वर्तते। अमा समीपे भवो अमात्यः। चौपरि इह इति उपरिष्टाद्वदस्य ग्रहणं तेन अव्ययानां भमात्रे टिलोप इति टिलो
पः परतःशब्दो विभाषाग्रहणं वा न्याय्यमिति अत्रासुज्नतः तत्र भवः पारतः आरातीय इति वाहीक टिलोपश्चे। त्यनित्यवक्ता प्रना
दत्र टिलोपाभावः। त्यब्नेर्ध्रुव इति। निश्शब्दाद्ध्रुवे वाच्ये त्यब्वक्तव्य इति नियतं सर्वकालं भवो नित्यः। निसो गते इति निश्शब्दो गतेर्वाच्ये त्यब्व ८५
स्वा। वतिं निष्ट्य इति। ऊर्ध्वा दोत द्वितइति षत्वं नकारस्य षत्वं एवमाविर्भूतमाविष्ट्यं अररापा लइति अणि सति इष्यादिति सोवि
धीयते। दूरेत्य इति ततः आगत इत्यत्रार्थे ऽपि उत्तरादाहञिति आद्युदात्तार्थं वचनं नौ उत्तराहमिति उत्तराहोत्या हित्वत्यपः उ
त्तराहिशब्दात्परिगणनेनेत्यपोभावादणि सति सिद्धं॥ एणमोत्यः स्मसोऽन्यतरस्याम्। ठञ्पित्त्वान्ङीपो भवतीति विधिवाक्या
पेक्षं ततीयवं प्रत्ययपापेक्ष्या टञ्जलर्थः शश्वसादेव त्यप्त्वविकल्पाधिकाराद्युघ्यु लाघवप्रभवतः। तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ।
॥ अञञ्ञयोः स्त्रियां विशेषः काकतीरी वारराभूप्या वकुरूप्यमित्यस्मादिति अन्यथा वहुतीरशब्दादपि स्यात् उत्तरपदशब्दस्य राम
असमासविषये निपतत्वात् तत्रा श्विकुरूप्यगतं त्र्यङ्गसंगाः॥ ॥दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः॥ ॥संज्ञायामिति नैवमसंज्ञापाइ १८

स्य२ दि२

ति पंचम्या निर्देशो विषय सप्तम्या पि तद् वर्जना मादित्याह च संज्ञायां विषया दिति यो र्वे शालः इति पूर्वस्यां शालायां भव इति त
द्धितार्थे समासः ततः अञ् प्रत्ययः । प्रत्ययग्रहणमित्यादि कृष्णेर्वा दिक्षुच्यमाने स्वरूपग्रहणं स्यात् ततः दिग्जः इत्यादेरेव स्यात् तः प
दग्रहणे सति दिग्विशेषवाचिनां ग्रहणं भवति । कथं व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः दिशः पूर्वपदमस्मिन्निति दिश इति षष्ठ्यपे का ३
क्षया षष्ठीति दिशो वा वकं पूर्वपदमस्मिन्नित्यर्थः ॥ मद्रेभ्योञ् ॥ मद्रशब्दो जनपदवचनात् ऽवद्ध न निर्देशो जनपद वा द्विनः
भ५ परिग्रहार्थः तेनैकदेशपर्यायेन गृह्यते पौर्वमद्र इति मद्रैकदेशो मद्रशब्दस्य वृत्ते न दिक्शब्देन सामानाधिकरण्ये सति तद्धितार्थ इति
समासः । उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ॥ शैवपुरमिति । प्रस्थपुरव हान्तादिति कृत्वभवति वहादि इति तत्र वर्तते ॥ प्रस्थोत्त
रपदपलद्यादिकोपधादण् ॥ उदीच्यग्रामलक्षणस्याञोऽपवाद इति । ततोऽन्यत्र वृद्धिप्रस्थः गिरिप्रस्थः कर्कादा वोत्सर्गि । स्य५
कः स्ववाराक्लासप्रस्थः काकशाल्यादिषु वृद्ध इति वृद्धाच्छो भवति देशवाचिनि उमालापप्रस्थादौ पौर्वह्नाद्ना बेति वुञ इह्या कुपप्रभृति
पुञ्जनपदवुञोपवादः कोपधाद शित्यण् प्रस्तेत चारीहणकादौ वहत्वादके नेति छो भवति तस्माद ञोपवाद इति सु
कमूः उत्तरपदग्रहणादिह न भवति उत्तरो माह किं प्रस्थः उत्तरमाह किं प्रस्थः तत्र भव इति । प्रस्थान्तादिति त्वुच्यमाने
त्रापि स्यात् । अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थमिति । यद्यण्ग्रहणं न क्रियेत तदा पदत्रहृद्वान्हीकग्रामवाचित्वात् स्यात्॥

स्यपु४

प:भ:
२४
गदीयतो गि त्सीरीणप्राप्ते द्वाक्कुः स्यान्नतस्मिन्नुवाहीकग्रामेभ्यश्चेति ञ्निठ भ्यां बाधिते पुनर्विधानाच्चछ एव स्यात्तस्मा
द्वाधकमपितं छं ग्रविशेषाणां ग्रहणात्ट्रोणोऽभवति। यस्कलोम शब्दात्प्रत्ययाते यस्कल्लोमिन्नमेव स्यात्कल्लोमः चान्निमिषप्रकृतिभावोनभ
वतिगर्गोक्लीवनिपातनादित्याहुः।। यस्कादिभ्योगोत्रे। गोत्रमिहनपत्यमर्थेपर्याइति। शेषाधिकारस्यबाधप्रसंगात्। नवप्र
19
कृतिविशेषणामिति। यस्कादीनामगोत्रप्रत्ययांतानांगोत्रे [redacted] प्रत्ययसंभवात्तयस्कादिभ्यो गोत्रेप्र
:प्रत्ययोविहितइति। प्रतिपदविहितोपजेवग्रहणे एवंबहुलगोत्रमपिपारिभाषिकंगृह्यते तेनप्रत्याधिकारादन्यत्रलौकि
कंगोत्रंगृह्यतेऽनपत्यमात्रस्यग्रहणात्कस्मोदे तास्येतिनतुयस्कादिभ्यइत्येतावत्युच्यमानेकथमगोत्रात्प्रसंगःकथं
वापत्येतेभ्यः स्यात्यनेनेष्टंतावसिध्यतिसमप्यतेकेवलेभ्यः यस्कादिभ्यश्चोत्सर्गिकः प्रत्ययासिध्यतिसंद्यापवादाबाधोग
स्ययस्कादिभ्योप्रत्ययेतद्वितांतेयस्कादि [illegible] शब्दोवर्तिष्यतइति।। ञ्जञ्च।। गोत्रेइत्येवेति। पूर्ववत्पारिभाषिकस्यगोत्रस्यग्रहणा
मित्युक्तंज्ञापितदेवाहुर्वर्त्तेतेनार्त्तायणपारिभाषिकस्यैवग्रहणादिहनभवतिपाणिनेर्नेन ञ्षाचाःपाणिनीयाइति। स्रोतंग
मेरिदमिति। प्रत्युतंगमशब्दाद्यहुल्त्वहुलग्रहणादिगत्रेणचाष्टराष्ट्रिकेइत्यत्रनापत्यत्वमेवनास्तीतिसुतरामगोत्रत्वाद्भवतिप्रत्युदा राम
हरणं।। ।।बह्वचःइञःप्राच्यभरतेषु।। ।।ननुबभरताःप्राच्याएवतत्किमर्थंतेषांपृथक्शब्देनग्रहणंतत्राहज्ञापकादन्यत्रेति। बहुच २४

स्वभवती २

३ अ॰ःभ्रा। भ्रमरते धितत्त्वात्पमर्थीत्ता पितः। अन्यत्र प्राव्ययग्रहणो भरतानां ग्रहणं न भवतीति। अपर आह स्त्याप्रकादन्यत्रेत्यत्र पः अन्यत्रा
स्यार्थस्यज्ञापितत्वादित्यर्थः॥ ॥ इदाछः। अध्यपत्तीरित्यादि। आद्यपो [redacted] पस्यावकाशं अमात्यः स्त्रहत्य ः। छस्यावकाशः ःशा
लीमोमालीपः आरांशहाग्रछो भवति आरातीयः। अमेह कतसिन्नेभ्य इतिप रिगणानमनपेक्ष्यायं विप्रतिषेधःतीरो त्तरपदविधेरव
काशः करवतीरःकारवतीरःछस्यमरव। वायसतीराछो भवति वायसतीरीयः। रूप्यो त्तरपदविधेरवकाशःवाराणा रूप [redacted]
[redacted] रूप्यः छस्यसरवं माणिरूप्या [redacted] छाप्राप्नःतस्यापियोपधपहणोवुञ्बाधकःमाणिरूप्यकः प्राप्नि मा त्रा अपे रातद
गा स्य रूप्योत्तरपदलक्षस्य जस्यव विप्रतिषेधेकःृ दीव्यग्रामे इत्यस्य विधेरवकाशःशिवपुरशैवपुरः। वाडवकर्षीछो भव
ति वाडवकर्षीयः। कोपधविधिः प्रत्ययोत्तरपदपलघा टिकोपधादणोत्यपं भैवद्विनःणतस्माद्विपरःछं तस्यावकाशः वि
लीनकनैलीनकः। उलूका अस्मिन्संति तदस्मिन्नस्तीत्यण् औलूको नाम ग्रामस्तत्र भवस्तस्माच्छो भवति। औलूकीयः पलकोप स्क ४
धादणोत्यणसजनपदत्वोपवादः। तस्यापि वृद्धदकेकान्तेत्यत्र कोपधग्रहणं सोसुकाद्यर्थमिति विहितश्छो बाधको भ
वति। भवतेच्कष्ठसो। स्त्रहस्त्रन्येप्रताविति। सिच्कारणाद्वसी पते छसोपं निर्दे शो न शसइति शसिर्हि ह्वादिपदवेन
व सिद्धं सकारःपदसंज्ञार्थइति। तेन भवदीयइत्यत्र जश्त्वं भवतीति भावः करति। इसुसुकान्तात्कः। वृक्षियात्ता घ[redacted]वा

स्या ५   द्य ३

कृ दृत्तोवा तन्त्रा

५:५: [illegible]कुर्थेकञ् किं विधानतयेवेति धानं स्त्रियांङीवर्थं भावत्की आहद्धाल्नुभावतइति शंतेनोके धितु[illegible] भवतः शल्तु[illegible]
१० [illegible]ः इत्येदणः ॥ काश्यपादिभ्यश्छञ्ञिठौ ॥ ॥ वृद्धाविस्येवेति । कथं तर्हि वृद्धेभ्यो युवराज्यादिभ्यः यत्नपूर्वस्मोर्हपोविति । यद्यवृद्धे
90 भ्यो वचनप्रामाण्यात्प्रत्ययो भवति । किमर्थं तर्हि वृद्धाधिकार इत्यत आह देवदत्तशब्दात्न्यादिकर्थं भाष्ये उदाहृतमिति ॥ यद्यपि
तत्र स्वयमपि वृद्धप्रत्ययमुदाहरतीति प्रायेण ज्ञाप्यकारप्रामाण्येनन स्थातं चेत्तोति भाष्यइत्युक्तं आपदादिपूर्वपदादिति ।
। आपदादिराकृतिगणः कालादिति कालशब्दान्तादित्यर्थः ॥ वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ वृस्यापवाद इति । एवं च छेनैव बाधितास्त्रय
एतः शीरूप्योत्तरपदोदीच्यग्राम कोपधविषयाः न हि षयेष्वेतावेव भवतः न चेदन्येन बाधः । न द्यधा आरान्नाम वाहीकग्रामः आरात्की
आराटका ॥ इस्तसुक्तातात्कञ्व्याकास्तीरं नाम वाहीकग्रामः कास्तीरिका कास्तीरिकी इह ठदाशरूप्यं नाम वाहीकग्रामः धत्वयो
पधादिति वुञ् ठञ्ञिठौ वा बनेदाशरूप्यकः तत्प्राग्रकलान्यस्मिन्नसंतिशाकलं नाम वाहीकग्रामः ततः ठञ्ञिठौ भवतः शाक
लिकी शाकलिका । इह तु सौसुकं नाम वाहीकग्रामः प्रस्थोत्तरपदादिसूत्रेण प्राप्तः कोपधलक्षणमणं परत्वात्छो बाधते तमप्यप
वाद वाहुञ्ञिठौ बाधेते ते चाप्यपवाद वाहीकद्वादकेकांतेत्यत्रकोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थमिति कोपधलक्षणः अच्छो बाधते राम
सौसुकीयः ॥ ओर्देशे ठञ् ॥ नैषादकर्षुकः शाबरजम्बुक इति । निषादकर्षूः शबरजम्बूः शब्दाभ्यां त्रुइस्वसुक्तांतात्कः केनइति १०

कस्वंवं॥ ॥वृद्धास्यास्यवां॥ ॥वृद्धादेव प्राप्तमिति। विपरीतस्तु नियमो न भवति प्राग्देशमेव वृद्धादिति। अप्राग्देशवाचिनो वृद्धस्यो
दर्शनात् तस्याभावात् तत्र पूर्वसूत्रस्यातिप्रसंगः स्यात् त्राध्यकजंबुकं इति। पूर्वैकादेशकस्वचे॥ ॥धवयोपधाद्वुञ्॥ धवधाविन इति धव
विशेषवाचिनः सेरावतादेरित्यर्थः स्वरूपस्य पर्यायाणां च ग्रहणं न भवति वृद्धाधिकारात्। पारेधवकं इति। पारे मध्ये षष्ठ्या वेत्यव्य
यीभावः॥ अनश्चेति टच् समासान्तः। वुञि यस्येति लोपः। यदि धव शब्दो नपुंसकलिंगः ततो नपुंसकादन्यतरस्यामिति टच्
भावपक्षे वुञि नस्तद्धित इति टिलोपः सांकाश्यकं पिल्पशब्दो वुञ्छणादिसूत्रेणागतान्तौ॥ ॥प्रस्थपुरवहान्ताच्च॥ वृद्धादिति
वर्त्तते इति। यद्येवमन्तग्रहणमनर्थकं प्रस्थादीनां मध्ये वृद्धादेव तदन्तविधिर्भविष्यति। नैतदस्ति वा नामधेयस्येति प्रस्थादीना
मेव पूर्वे वृद्धसंभवात् अथाप्येवं नाम्नो देशस्याभावः तथापि यथा पूर्वसूत्रे धवविशेषग्रहणं तथेहापि संभाव्येत नान्दी
पुरकं इति। नान्दीपुरं नाम वाहीकग्रामः तत्र वाहीकग्राम लक्षणो टञ्ञिठौ वक्ष्यमाणौ वा पदो अपमः पिवुञ्छस्यापवादः इ
हवपवाद विप्रतिषेधे न वुञ् इति एवं वपातान्तालप्रस्थकः कौकुटीवहकं इत्यत्र पिवुञेव भवति॥ ॥रोपधेतोः प्राचां॥ ॥ई
कारान्तावेति। ह्रस्वस्य ग्रहणं न भवति तदन्तस्य प्राग्देशवाचिनो संभवात्॥ रोकं च एकं इति एकचक्री नामप्राग्देशे नैरीतत्रप ग२
ऊः प्राग्वा देश इति वृद्धसंज्ञा। काकंदेन निर्हंता नैरीकाकंदी स्त्रीसुसोवारसाल्वप्राह्मिस्त्र। तपकरणं विस्पष्टार्थमिति न

क्र ~ त्वा२ यो ~

पा॰ म॰ तुदृ स्वॆ नयोनिर्वृत्यर्थंतदंतस्यग्राम्दे शब्दाविनोसंभवात्तदईकारस्याभावेननयोरग्रहणाद्वक्ष्यमतितत्कारे रोपधेईसुच्यमाने किमत्र

२१ गृहीतमितिविस्पष्टंनज्ञायेततकारेतुसतिवर्णनिर्देशोनिश्चीयतेतत्रेवंठस्यपश्रसिद्धत्वात्तदईकारोरोपधयोरितिनिर्देशेगोरबपूसंगः

21 ::। ।जनपदेतदवध्योश्च।। ।।तदवधिरपिजनपदएवगृह्यतेइतिसवास्यावधिरितिकर्मधारयश्चाश्रीयतेनतुतस्यावधिस्त

दवधिरितिषष्ठीसमासइत्यर्थःजपाहिसतिमोंजीनौवाहीकानौंमवधीन्इतोग्रामजन्त्रभवोमोंजीयइत्यत्रापिस्यात्तक

स्यपुनरस्याववधिरितिवेत्संनिधानाज्जनपदस्यैवेतिविज्ञायते।गर्त्तोत्तरपदाछंवाधिवेति।अन्यथाहिगर्त्तोत्तरपदाछोभवती

तिस्यावकाशःवृकगर्त्तीयः।[illegible]जनपदवृजोवकाशःआंगकः।त्रिगर्त्तशब्दात्उभयप्रसंगेपरत्वाछःस्यात

ततश्चगर्त्तोत्तरपदाछंविधेर्जनपदाद्बुञ्पूर्वविप्रतिषिद्धमितिपूर्वविप्रतिषेधस्यंवक्तव्योभवति।त्रैगर्त्तकइतिउत्तरसूत्रेरावुञ्संयो

नोत्तरत्रतदवधिग्रहणस्योपयोगंदर्शयति।अवृद्धादपिबहुवचनविषयात।।आगामिसूत्रेरपवादइतिअत्रावृद्धादग्रोपवादः

:वृद्धात्सुविषयग्रहणमनर्थकंस्यादवृद्धादपिबहुवचनादित्येवसिद्धत्वात्तत्रेवोगिकोबहुवचनशब्देनाभिर्थामंबचनो

ङवचनइति।यदिवाबहुवचनादितिबहुवचनात्त्रादित्यर्थः।यो विषयग्रहणेनतत्राहविषयग्रहणमितिजनपदेकशेषइ राम

बहुवइतिजनपदस्यैकशेषवशेनयद्बहुवचनंतत्रेत्यर्थः।।वर्त्तिन्यइति अवयव ञ्दमाश्रित्यैकशेषःनैवंमिस्तवबहुवचनात्वा २१

६४

मेदेनमे ~

कपोरपि दर्शनात्तत्र कौण्डिन्यन्यायेनेति सर्वसमूहे द्विजनपदसामान्येऽह्यात्तुज्ञविहितः यथा ब्राह्मण्यसामान्ये दधिदानेऽह तक्र
वचनं तद्विषयेविशेषेऽह्यात्तुल्पयाकौण्डिन्येतक्रदानं तत तच्चवचनादपिऽह्यात् त्रिपात्रे रम्यमार्गोऽह्यात्तुन्वेऽह्यात् दध
कं स्यादित्यपि शब्देन समुच्चीयत इत्यर्थः इह वक्र वचनविषयादिसिताद्वतामिद्रमव ह्यार्थोपमारंभः ह्यधिकारविच्छेदार्थ
मवह्यादपीतिवचनं ॥ ॥कच्छाग्निवक्त्रगर्तोत्तरपदात् ॥ ॥कच्छ शब्दाद्यर्थमुत्तरपदस्य ग्रहणं सहि के वलोऽपि कूलार्थ्ये देशे वर्तते
इतरेषां तु केवलानां देशे वृत्त्यसंभवादेव तदंत विधिसिद्धः कच्छांतादित्युच्यमाने वक्रवृत्त्यापि स्यादित्युत्तरपदस्य ग्रहणं ॥ ॥ धूमादिभ्य
श्च ॥ आराद्देरपवादः इति ॥ अहदेभ्यो रागोपवादः वहेभ्यः कस्यउदीच्यच ॥ यामेभ्य स्त्वत्र वाहीकग्रामेभ्यश्च अनयोः कूलात्सौवी
रेष्विति कौलको भवतिसौवीरेषु कौलमन्यत् ॥ नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ ॥केनायं मुषित इति प्रश्नः इह नगरे मनुष्येणो
त्सुन्नेरं संभाव्यत इत्यादि त्यादि पुरुषप्रवचनं ॥ संज्ञानगरं पचैत इत्यादिमाहिषमतीमाहच पर्यसंज्ञानगरं संज्ञाभूतो नगरशब्द इत्यर्थ
॥ अरण्यान्मनुष्ये ॥ ॥ अध्यायसंख्यानिरकस्येति आरण्यास्मीवक्तव्य इत्यपसंख्यानपाठस्य मनुष्य इत्यस्यापीदमुच्यत इत्याह
प१ य ध्यायेति आरण्यको ध्याय इति यो रण्ये धीयते उपनिषद्भागः स उच्यते ॥ विहार इक्रीडा ॥ ॥ विभाषाकुरुयुगंधराभ्यां ॥ ॥ कुरु
शब्दः कच्छादिषु पठ्यत इति कथं तर्हि कुरुः स्याद्धुत्र स्त्रिरुक्तात्ताभ्यामत्र ह्यादपीति नित्यं वुञ्विधानात् इति शेष घ पाप्पभि प्राये णो
तद्कुलत्युतेपानेनविकल्पेनरवाध्यतेइतितदपि पाणिरा येषेपंतिवुञ्सिद्ध इति न वा पिधानात् इत्यर्थः पपामिहेस्मापारं मोनिपमार्थ इति

प्र:म: २२ कुरुशब्दार्थं विभाषायां ग्रहणं न कर्तव्यमिति प्रतिपादयिष्यन्नाह कुरुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते इति। ततः किमित्याह तेनेति। किमर्थं तर्हि विभाषाग्र
हणमित्याह सेयेति। न तु युगंधरशब्दादप्यवृद्धादपीति नित्ये वुञि सिद्धं तेनेह। विभाषाग्रहणं पुनर्वचनान्नु विकल्पो विज्ञास्यते तेन वुञ्श
कं विपर्यये [redacted] पि स्यात्। युगंधरशब्दाच्चित्यो वुञ् अवृद्धादपीत्यनेन तु विभाषितं इति पुनरारम्भोऽन्यथेवमप्युपपद्यते मनुष्यतत्स्थयोः स्थिति स्थि३
एतु वक कच्छादिषु पाठसामर्थ्याल्लभ्यते। अन्यथा न ये विभाषया वुञ् अणोः सिद्धवाक्यस्य पाठोऽनर्थकः स्यात्॥ ॥मद्रवृज्योः कन्॥ [redacted] मद्रशब्दः
स्फा :स्थ्यपि तं चीतिर्न्यत्ययात्तेन [redacted] वृजि वर्जनेऽस्य गुपधात्किरिति कि प्रत्ययान्तो वृजिशब्दः जनपदवुञोऽपवाद इति। अवृद्धादपीति प्राप्तस्य॥ ॥कोपधाद
ण्॥ ॥किं पुनरदेशवाचिनो यमरणे ष्यते यतो देशग्रहणमनुवर्तते इत्यत आह। अन्यत्रेति। पूर्वेण। वुञ्छोत्तरपदादिसूत्रेण। एवं चोत्तरार्थो
देशानुवृत्तिर्नवदेशनिवृत्त्यर्थो। न तु देशवाचिनः शार्ङ्गदीव्यतीपण्वा [redacted] णा। सिद्धः वुञ्छोत्तरपदादिसूत्रेण तु न दीयाम लक्षणस्यात्तो बाध
नार्थं तत्किमुच्यते अन्यत्र पूर्वेणोवेति। सत्यं। सति त्वेवमर्थेन तस्यारंभे प्रतिपदविधानात्तेनैव सर्वत्राणिवुधिर्युक्तः। अथ यथाग्रहणं किमर्थं न को
पधाद्विहितमित्येवोच्येत आरंभसामर्थ्याद्विधेयोऽभिहितो न च प्राप्नोति मरणं भविष्यति चेत् [redacted] आह। अग्रहणमिति इक्ष्वाकुशब्दादोर्देशे
टञ्प्राप्तः तस्मिन् जनपदवुञा बाधिते पथग्रहणं न क्रियेत पुनर्वचनात्कृतेऽपि स्यात् अणग्रहणे तु अणो भवति ऐक्ष्वाकः इति। दाण्डिनायना
दिसूत्रेण टिलोपः एवं चाणग्रहणादेवापमोदे शेटञो वा धुकोनपरत्वात्॥ ॥कच्छादिभ्यश्च॥ ॥वृद्धादेरपवाद इति [redacted] ये जनप ।एम
द वाचिनो वहुवचनविषयात्तेभ्यो वुञोऽपवादः। सिंधुवर्णुशब्दाभ्यामपेदेशे टञः। शाल्वशब्दः पठ्यते जनपदलक्षणो वुञ्मा भूदिति। अपदातो २२

साल्वाद्गोयवाग्वोश्चेतिनियमार्थं भविष्यति अपदातावेवगोयवाग्वोरेवेति। एवमपि वृद्धाच्छः प्राप्नोति॥ ॥ अपदातौ साल्वात॥ ॥ पदातिमाम
तत्तीति पादस्य पदाज्यातिगोपहतेष्विति पदादेश॥ न पदातिः अपदातिः। आम्बारीहादिः। अपदातावेवेत्यादि अपदातावेव मनुष्येन तस्थेचेति द्वंद्व
निर्दिष्टत्वेनतत्स्थेचेत्युक्तेनतु तत्तत्स्थस्य पदातेः संभवोऽस्ति अपदातावेवेति अपदातौ साल्वादेवेत्येषतु विपरीतनियमो न भवति गो॰ यवाग्वो
श्चेत्यारंभात्॥ ॥ अन्तीतरपदाच्छः॥ वाहीकग्रामलक्षणामिति। यद्यपि वाहीकग्रामेभ्यश्चेति टञ्ञितौ विहितौ तथापि तस्य संज्ञांवचयोस्त
योर्ह्रस्वरूपाद्विशेषो वाहीकग्रामलक्षणामित्येकवचननिर्देशः स्यादिहत्तीयत ति॥ प्रानं विध्यतीति क्विधेः क्विप्संप्रसारणं नहिवृतीति
दीर्घं स्यादिर्धाग्गत्ते स्यादिरन्तेः॥ मद्रेभ्योञ्॥ आरादूर्ध्वोरस्वादद इति। तत्रमाह किंपूस्थशर्वात्स्थपुरवहांतादिति वृओपपद दन वल्मीकि
यूभ्वति म्यइद्वात्तेभ्य इञ्श्चेत्यपरः। शेषेभ्यश्चौत्सर्गिकस्याणः। संभवापेक्षमिति। येषां देशवादे शेषवत्त्वं संभवति गहादीनां तेषामेव
दिशोषगणं न त्वेतत्स्थपूर्वपक्षादीनामित्यर्थः॥ पृथिवीमध्ये इति। पृथिवीमध्यवाच्येव मध्यशब्दो यास्यो न मध्यान्तरं वाचीत्यर्थः। चरणासं
बंधेन निवासलक्षणोणिति। चरणसंबंधेन योऽविवक्षीयते स्वारणादूरणाइत्यनेन॥ मनिवासलक्षणोऽण् इष्यते॥ मोऽस्यनिवासरूत्वत्तै चार्थेम
वतीत्यर्थः॥ तेन पृथिवीमध्यं निवासएषां कठादीनां चरणानामित्यत्रार्थेमाध्यमाद्रतिभवति। युरव पार्श्वेतसो लोपश्च इति। युरव पार्श्व
शद्वयोरन्तसंतयोः प्रत्ययसंनियोगेनलोपो भवति मवालो तमस्या। तत्र कृतेपस्येति लोपः। लोपश्च वनमध्यपाना भमात्रेपि लोपइत्तस
स्यानित्यवज्ञापनार्थमिदं तेनाराती यद्रतिसिद्धं भवति॥ ॥ वृद्धादकेकांतरवोपधात॥ ॥ आरीहणकीयं द्रौहणकीयमितितेनन्निर्दे

पुः मः तमिममर्थं वृद्धिणादिसूत्रेणायोवृत्तं तदंतात्प्रत्ययः उदाहरणं दिगिप्रमकान्तस्य दर्शिता ।। इहा छ इत्येव स्याद्ध छः सिद्धः ।। नन्वेतेनजनपदत्वाद्विनो
२३ येन कोपधादणा ऽस्मसंगः स्यात् इदं वाचोदाहरणं इह ब्राह्मणको नाम जनपदः यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनः ब्राह्मणको ऽस्मिके संज्ञायामिति निपातन
ात्साधुः तत्र जातो ब्राह्मणकीय इति । अके कान्तग्रहणं कोपधग्रहणमिति । सत्ये केकान्तग्रहणमप नीयकोपधादिति वक्तव्यं व्याप्यकं वा तद्धु
३४ द्ध्यस्येत्यर्थः ।। ।। केघापल्लदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ।। ।। अके ग्रहणं व सिद्धं नाथ उत्तरपदग्रहणेनैतन्नबुद्ध्य सर्वैत्र संगः ।। प्राचां देशइत्य
४५ धिकारात ।। ।। विभाषामनुष्ये ।। यद्यत्र नज्ञस्तैषो न स्यात् । अस्मदेहार्थे मनुष्ये विभाषेत्येव ब्रूयात् तस्माद्वेदितव्यो शेषा मावादितिमवाहत्र मनु
ष्येभिधेय इति अमनुष्यशब्दो यौगिको ऽत्यधेनेनतरः ऽपि शालादिषु इत्युदाहरणेन दर्शयति पर्वता यानि कल्लानीति ।। कृकणप
र्णाद्भरद्वाजे ।। नगोत्रशब्द इति । कृतद्रत्यादृषर्णकृतिविशेषणं चैतादिति । वशब्दो हि शब्दार्थः ।। ।। इति हरदत्तमिश्रविरचितायां पद
मंजर्यां चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।।

[redacted]

१८० ८००

राम २३